कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतिः ।

महामहोपाध्याय —श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

विरचिता,

श्रीमदुदयनाचार्य्यप्रणीतकारिकया श्रीहरिदासभट्टाचार्य्य

कृतव्याख्यया च सहिता ।

विवृतिकारेणैव संशोधिता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम्

१९८, मुक्ताराम बाबू ष्ट्रीटस्थ

गोवर्द्धनमेसिनयन्त्रे

श्रीगोवर्द्धनपानेन मुद्रिता ।

शकाब्दा १८२८ ।

मूल्य १॥) टाका मात्र ।

कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतिः।

महामहोपाध्याय—श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

विरचिता,

श्रीमदुदयनाचार्यप्रणीतकारिकया श्रीहरिदासभट्टाचार्य-

कृतव्याख्यया च सहिता।

[illegible] संशोधिता प्रकाशिता च।

द्वितीयसंस्करणम्।

कलिकाताराजधान्याम्

१६१ संख्यक मुक्ताराम-बाबु-ष्ट्रीटस्थ

गोवर्द्धनमेशिनयन्त्रे

श्रीगोवर्द्धनपानेन मुद्रिता।

शकाब्दाः १८२८।

मूल्य १।) टाका मात्र।

विज्ञापनम् ।

परमर्षिकल्पश्रीमदुदयनाचार्य्यमहोदयप्रणीतन्यायकुसुमाञ्जलिकारिकांशस्य या व्याख्या श्रीमता विद्वद्वरेण हरिदासभट्टाचार्य्येण व्यरचि तस्या अतिसंक्षिप्तत्वादन्तरान्तरा अतिदुर्बोधत्वाच्च तया व्याख्यया कारिकाया अनेकार्थतात्पर्य्यं न सुव्यक्तमभवत् अत उक्तहरिदासकृतव्याख्याया विवरणे प्रवृत्तोऽस्मि, कियती कृतकार्य्यता मयाप्रापि तदुवक्तुं न शक्यते। अथवा मादृशजनस्य कृतकार्य्यतायाः सम्भावनापि नास्ति, मन्दमतेर्ममेदृग्दुरूहव्यापारे हस्तक्षेपः केवलं उपहासाय मन्ये । भवतु तावत्, ममेयं विवृतिर्यदि विद्यार्थिनां लेशतोऽप्युपकारसाधिका भवेत् तदाहं सफलश्रमो भविष्यामि। गुणमात्रग्राहिणां विदुषां सविधे सविनयमिदं विनिवेदयामि यत् विद्वद्भिर्ममैतस्या विवृतेर्दोषांश्च परित्यज्य यदि लेशतोपि गुणोवर्त्तते स एव ग्रहीष्यते इति। छात्रश्रमापोदमेता-वद्दुरूहव्यापारे मम प्रवृत्तेर्निदानं। एतद्विवृतिप्रणयने मया टीकात्रयात् साहाय्यं परिप्राप्तं, एका वर्द्धमानकृतटीका, अपरा रामभद्रकृतटीका अपरा च प्रायन्तखण्डितराधामोहनगोस्वामिकृतटीका। स्थानविशेषे उक्तान्यतमटीकाया अंशविशेष अपरिवर्त्तितभावेनैव मया विवृतावुद्धृत । अत्रेदमपि वक्तव्य कुसुमाञ्जलिपुस्तकस्य पुन. संस्करणकाले वार्द्धक्यात् मदीयनेत्रद्वय अत्यन्तहीनप्रभं जातमतो मुद्रितपुस्तकसंशोधनकाले बहुषु स्थानेषु वर्णविपर्य्ययो जात स विपर्य्यय पाठकैरेव सानुकम्प संशोधनीय इति प्रार्थनीयमित्यलमधिकेन।

महामहोपाध्याय—

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीश-शर्म्मा ।

शुद्धिपत्रम् ।

पशुद्धम् ।	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः ।
मदीय	मदीयः	१	८
विमुधा	विबुधा	१	१०
निवघ्नाति	निबध्नाति	१	११
भवं	भव	१	१८
विज्ञानो	विज्ञानो	२	४
प्रभुना	प्रभुना	२	११
न्याय	न्याय	२	१२
न्यायः	न्यायः	२	१२
सपचत्वस्य	सपक्षस्य	२	१५
न्यायलक्षणस्य	न्यायलक्षणस्य	२	१७
न्यायः	न्यायः	२	१७
अतिव्याप्ते	अतिव्याप्ते	२	१८
मूलव्याख्यानावसरे	मूलव्याख्यानावसरे	२	१८
नानुपपत्तिः	नानुपपत्ति	२	२२
संयोम	संयोग	२	२५
मुक्तं	मुक्तं	२	२५
साम्येति	साम्येति	३	१०
पदयु	पदयुग	५	५
निरूप्यते	निरूप्यते	५	१०
हेतु	हेतु	५	१०
मद्ग	मद्गु	६	६
अर्गांवर्गयोः	अर्गांपवर्गयोः	६	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः ।
धायो	धातो	६	११
भोगस्य	भौगस्य	८	१
जंगत	जगत्	८	१७
समाधते	समाधत्ते	८	२०
न्यायप्रयोज्यो	न्यायप्रयोज्या	८	२०
मूर्तिमपि	धृतिमपि	८	२४

श्रीगणेशाय नमः ।

कुसुमाञ्जली ।

प्रथमस्तवकः ।

इयदीयदनधीतविद्यया तात मातस्सुदमाविवर्द्धयन् ।
विपणाय भव कामजन्मनां कोऽपि गोपतनयो नमस्ते ॥

श्रीमद्गरुडवंश्य विद्यानिधि तनूरुहम् ।
यत्पूजितं महेन्द्राद्यैस्तत्पदं भक्तिभावतः ॥ १ ॥
कुसुमाञ्जलिटीका या हरिदासेन निर्मिता ।
काव्यव्याख्यातृजनों तां विद्वन्तोऽपि यथामति ॥ २ ॥
श्रमो मदीय साफल्यं तदैव भवतादिति ।
सन्तोषाय च मन्वाप्यां ज्ञात्वा विबुधा यदि ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नसमूहविध्वंसनमनसीयाम् ईश्वरनमस्कारं शिष्यशिक्षायै मनसि निबध्नाति, इयदीति, 'इयत्' अल्पकं, ईयत् अन्या बहुतरमिति यावत् 'अनधीता' अनुपदिष्टा ध्रुवं अचेतैव यावत्, ईदृशी या 'विद्या' वाक् तया यद्यपि विद्यामन्दस्य ज्ञानमकृत्वा तथापि आयुष्मानित्याद्यपि जनकानुरूपया वात्सल्यमिति । 'तात मातस्सुदमाविवर्द्धयन्' तातस्य मातुश्च आनन्दं जनयन् 'कोऽपि' अनिर्वचनीयः, गोपनन्दनः श्रीकृष्णः, 'नमस्ते' स्वावधिकोत्कर्षवत्तया आत्मनि स्वावधिकापकर्षवत्तया ज्ञापनस्य नमस्कारपदार्थत्वात् । नमस्कारप्रयोजनमाह भवति अत्र 'यस्मात् निष्पापमित्यन्वयः' इति यावत्, 'कामानि' अदृष्टरूपाणि शुभाशुभकर्माणि, 'जन्म' आद्यन्तो देहेन्द्रियसम्बन्धः तथा 'विपणाय' विनाशाय । केचित्तु 'भवजन्मकर्मणाम्' इति पाठः कल्पयन्त भवे लोके जन्म यस्य तादृशानि यानि शुभाशुभकर्माणि तेषां 'विपणाय' विनाशाय इति व्याचक्षते ।

इष्टदेवतासंकीर्त्तनं ब्रह्मप्रतिपादकसच्छब्दप्रयोगात्मकं मङ्गलञ्च कुर्वन्नेव ग्रन्थनामाह,—

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो-
विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतो मे रमयत्वविघ्नमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः॥१॥

एष अनघ, निर्दोष' न्याय समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं स एव कुसुमाञ्जलि., मे मम चित्तं रमयतु दु.खासंस्पर्शो-

---

इष्टदेवेति, 'इष्टदेवतायाः' अभिमतदेवतायाः, 'संकीर्तनम्' ईशेति नामोच्चारणं, ब्रह्मेति, "ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इत्यादिना सच्छब्दस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्व प्रतिपादितम्। ग्रन्थनामाहेति 'ग्रन्थस्य' सन्दर्भस्य, अथवा 'ग्रन्थस्य नाम' [illegible] प्रकरणाद्गम्याख्यानात् चाविधेयं।

न्याय इति नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः। समस्तरूपोपपन्नेत्यादि, समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यम् [illegible] वाक्यं, न तु समस्तरूपाणि [illegible] विपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपाणि [illegible] [illegible] तत्प्रतिपादकं वाक्यम् [illegible] "तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं न्यायः [illegible] न्याये" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "तौ कुसुमाञ्जलि पुमान्" इति कोशात् [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

विहीनं करोतु । अनवद्यं शब्ददोषरहितं च, विषयादेः पूर्वोक्तेनैव निरासादिति प्रकाशः । अविघ्नं यथा स्यात् ईशस्य पदयुगे पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं प्रत्यायकं, तद्युगं प्रमाणतर्करूपं, तत्र निवेशित तद्विषयतया उत्पादितः । चेतः कीदृशं भ्रमायमाणं भृङ्ग इव मकरन्दे दुःखविगमोपाये सततं भ्रमत् दुःखविगमोपायमनुसन्दधत् । प्रस्तुताञ्जलिसाम्यमाह, सदित्यादि । सता समीचीनेन पक्षेणानुकूलेन, रविकिरणादिना प्रसरो विकाशो यस्य स तथा, सतां पक्षाणां दलानां विकाशो यत्र स तथेति वा । सतामनुपहतघ्राणानां परिमलस्य गन्धविशेषस्य प्रबोधेन साक्षात्कारेण बकुलस्य आनन्दो येन सः । विमर्दने करपुटविमर्दने न विम्लानः

अ हृदयं मनसो बोधस्य, एतच्च न्यायनये, वेदान्तमते तु यथाश्रुतमेव सम्यक् तन्मते दुःखादीनां मनसो धर्मत्वात् । शब्ददोषरहितत्वमिति शब्ददोषस्य निराकाङ्क्षत्वादिकं, विषयादेरिति विषय चितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यादिन्यायप्रयोगीयदोषविषयः सकर्तृकत्वादि, तस्याऽपि पक्षादावसत्त्वमित्यर्थः । प्रमाणतर्करूपमिति, अत्र प्रमाणं चितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्याकारकमनुमानं, तर्कस्तु चित्यादिकं यदि सकर्तृकं न स्यात् तदा कार्यं न स्यादित्याकारकः, अथवा कार्यत्वं यदि सकर्तृकत्वव्यभिचारि स्यात् तदा कारणतावच्छेदकं न स्यात् अतिप्रसक्तधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् इत्येव तत्र तर्कः । अतएव सिद्धान्तमुक्तावल्यामुक्तं, "मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवानुकूलतर्कः" इति । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वावच्छिन्नं प्रति कुलालादित्वेनैव हेतुत्वात् एतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । घटत्वपटत्वादिभिन्नानन्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च । न चैतादृशन्यायेऽनियामक इति वाच्यम् । कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्तत्कार्याभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति । तद्विषयतया उत्पादित तन्निमित्ततया उत्पादित इत्यर्थः । तथाच न्यायपदे पदद्वय इत्यत्र निविष्टार्थं भवति । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकतया अनुमाने उदाहरणो-

नान्यथाभूतसंस्थान । अमृततुल्यं रसं प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्द, एतादृशं माध्वीकं मधु, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् ।

न्यायपक्षे सति प्रामाणिके पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इति यावत्, पक्षे सिषाधयिषितसाध्यके धर्मिणि प्रसृत प्रकर्षेण सदो ज्ञानं यस्मात् । एतेनाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधनिरास । मता विवेचकानां परि सर्वतोभावेन मत सम्बन्धो व्याप्ति, तस्या प्रोदोषेण प्रमथा बहु चलव आनन्दो येन, एतेन व्यभिचार व्याप्यत्वासिद्धि विरोधाना निरास । विमर्दने विरोधिप्रमाण

[illegible] निमित्तमिति चेत्, न, [illegible] न्यायस्य निमित्तत्वात् । [illegible] ज्ञानस्य [illegible] प्रति [illegible] तस्य हेतुत्वात् । [illegible] प्रथमम् । [illegible] ईश्वरसाधने [illegible] न स्यात् [illegible] निरास इति चेत्, न, [illegible] इति भावम् । [illegible] ॥ किञ्च [illegible] इति [illegible] ।

चिन्तायां न विवादः न कार्य्याक्षमः, तेन सम्प्रतिपत्तेराहित्यम् । अमूर्त्ते मोक्षः, स च दृश्यमानं, कृतिहित इति न्यायात्, प्रयत्न-घटप्रमानम् । तेन मोक्षस्याप्राप्यता निराकृता । तदेव माध्वीकं, तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् ॥ १ ॥

ननु ईश्वरपदयुनिवेशितस्य न्यायस्य मोक्षरूपफलसम्बन्धे मानाभाव', तत्त्वज्ञानविषयात्मबोधकस्यात्मशब्दस्य संसारनिदान-मिथ्याज्ञानविषयस्यात्ममात्रपरत्वात् तन्मननस्यैव मोक्षोपायत्वात् इति शङ्कायामाह,—

> स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
> यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥

इति सत्प्रतिपक्षमुदाह । प्रकर्षेण व्याप्ता अन्वये व्यतिरेके द्वेधापि यावत् तेन भावाभिधिष्ठ हेतुः । मार्गं हेतोर्निश्चयाद्याह । सर्वत्राविशेषेति अन्वयतो व्यतिरेकतश्चैव, अथवा भवति सपक्षे सवथा विपक्षे चात्यन्ता यो भवति सव्यभिचार इत्यर्थः । व्यभिचारेति प्राचीनैः साध्याप्रसिद्धि साधनाप्रसिद्धौ व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् न तयो पृथगुक्त्याह । विरोधिप्रमाणविन्ताशामिति, विरोधिप्रमाण विपरीतकार्य्यविषयकप्रमिति जनको हेतु तद्भिन्न तद्विषयकं ज्ञान, सत्कार्य्ये सत्प्रयोज्यानुमिति, तदवच्छ तदप्रयोजक, तथाच विरोधिकोटिप्रमापकहेतुविषयकज्ञानकालीन सत्प्रयोज्यानुमित्यप्रयोजकत्वात् यो यो न्याय तत्तदर्थकत्वात् इति समुदितार्थः । कृतिहित इति "कृतिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायादित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु ईश्वरेत्यादि, ईश्वरमननस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभाव, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिश्रुतेः आत्मानाधिकरणत्वानुरोधेन तद्विषयकसाक्षात्कारो मोक्ष हेतुः तद्विषयक मनन मोक्षजनक, साक्षात्कारस्य मिथ्याविषयक, मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा हि तस्य तद्धेतुत्वम् । न चेश्वरगोचरं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुः येन ईश्वरगोचरमिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा ईश्वरसाक्षात्कारो हेतुर्भवेत् । किन्तु आत्मगोचरं मिथ्याज्ञानमिति तत्साक्षात्कार एव

स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गतुल्ययोरपवर्गयोः जीवनमुक्ति-परममुक्त्योः। ईश्वरमननजन्यादृष्टद्वारा स्वात्मसाक्षात्कारद्वारा वा मुक्तौ हेतुः, "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतिस्तत्कारणत्वे मानम्। स्वात्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वे मानञ्च "यद्यात्मानं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत्" । इति ॥ २ ॥

मोक्षहेतुरिति [illegible]। [illegible] स्वर्गेति, अतीन्द्रिय, [illegible] उपायता स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गतुल्यापवर्गयोः, जीवन्मुक्ति-परममुक्त्योः [illegible] इति वाक्यार्थः। [illegible] तथापि [illegible]। [illegible] इति [illegible] स्वर्गतुल्यापवर्गयोरिति, [illegible] जीवन्मुक्ति-परममुक्त्योरिति, जीवन्मुक्तिश्च [illegible] इति [illegible], जीवितस्य शरीर-[illegible]। परममुक्तिः [illegible] दुःखनिवृत्तिरिति [illegible]। ईश्वर-मननेति, तथाच "तमेव विदित्वेति श्रुत्या "[illegible] वेदितव्ये [illegible]" इति श्रुत्या च "आत्मा वा अरे" इत्यादि श्रुतिः [illegible], अतएव "[illegible]" इति श्रुतेः [illegible] भवति मोक्षो [illegible] इति श्रुते" [illegible]। [illegible] "[illegible] आत्मसाक्षात्कारोऽपि" इति [illegible]। यद्यात्मानमिति, यदा पुरुषः [illegible] आत्मानं विजानीयादित्यर्थः। किमिच्छन् कस्य कामायेति, [illegible] इत्यर्थः। [illegible] ॥ २ ॥

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमाना शुद्ध-बुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः, क्लेश-कर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः, लोक-वेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, पितामह इति पौराणिकाः, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, सर्वज्ञ इति सौगताः, निरावरण इति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः, यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः, किं बहुना यं कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते, तस्मिन्नेव जाति-गोत्र-प्रवर-चरण-कुलधर्मादिवदासंसारं सुप्रसिद्धानुभवे भगवति भवे सन्देह एव कुतः किं निरूपणीयं, तथापि—

[illegible]

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥

श्रुतौ हि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु इदानीं मन्तव्यो भवति, "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रुतेः। "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" ॥ इति स्मृतेश्च। तदिह सङ्क्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः, अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात्, अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठान-

---

[illegible]

[illegible]

मस्मरात्, तदभावावेदकप्रमाणसद्भावात्, सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात्, तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति ॥२॥

१. शुद्धो द्वितीयरहितः। बुद्धो बोधस्वरूपः। आदौ सर्गादौ विद्वान् चिद्रूपः। सिद्धः, षड्विधैश्वर्यवान्। अविद्याऽस्मिता-राग द्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। कर्म धर्माधर्महेतुर्याग हिंसादिः।

विषये, "मनसश्चोपपत्तिमि" इति स्मरणात्। आत्माख्यज्ञमिति, आत्म तत्र प्रत्य यैकतानता तस्य अभ्यास नैरन्तर्य मन एव इच्छा तेनेत्यर्थः। अथवा ज्ञानिकर्मिति आयाम् एव इच्छामात्र, एतादृशेन आत्माख्यातेनेत्यर्थः। जित्वा आसनादिवशेन पूर्वां बुद्धि परमात्मनि प्रकल्प्यतत् तत्र योगम् आत्माख्यात्तत्पारस्य योग अभ्यस्यार्थं ॥

आत्माख्यात्ति व्याचष्टे, शुद्ध इत्यादिना चिद्रूप इति समाधानेन न तु बुद्धेरिव अनात्मिक चैतन्य तस्य इत्यत्र। षड्विधैश्वर्यवानिति, "अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्य महिमा तथा। ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता"॥ इत्युक्ताष्टविधैश्वर्य शालित्वं। तथाविधा अणुभाव यत शिलामपि प्रविशति। लघिमा लघुभाव यत सूर्यमरीचिमालम्ब्य सूर्यलोकं याति। महिमा महतो भाव यतो महान् सम्भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम्। प्राकाम्यम इच्छानभिघातः यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। ईशित्वं भूतभौतिकेषु प्रभुत्वम। वशित्वं भूतभौतिकं वशी भवत्यवश्यश्चान्येषाम्। कामावसायित्व सत्यसङ्कल्पता यथाय सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति। अविद्या "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्य शुचि सुखात्मख्यातिरविद्या" अस्मितेत्यादि, अविद्या अहमिति मतेति चित्तविलास। अभिनिवेश मरणभीतिजनका ज्ञानविशेष। आशयाः कर्माशयाः, जाति जन्म, आयु जीवनकाल, भोग सुख दुःख साक्षात्कार, आशया फलपर्यन्तम् चित्ते शेरते इत्याशया धर्माधर्मा। सम्प्रदाय सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति सम्प्रदायो वेदः। यावदुक्तमिति यावदुक्तेषु सम्प्रदाय प्रवर्तकम् कर्तृत्वादि तेन रूपेण सम्यक् इति मत्वाऽपरमीश्वरो सम्मत। ननु सुखादिना परमात्मत्वमीश्वरस्य सिद्धमात्रप्रवृत्तिविरहात् कथ सम्भव इत्यत आह, शब्दसिद्धत्वोति, अनुमितत्वेति, तथाच ईश्वरानुमिती बुद्धिरूपपक्षधर्मताबलेन सर्वज्ञोपनी सिद्धावधिरूपनियतविशिष्टसिद्धव्यावृत्तिनुमितिप्रतिरोध इति भाव।

क्रियाका जा वायुर्योगा । धर्माधर्मौ आश्रया । निर्माणार्थं कायो निर्माणकाय । सम्प्रदायो वेद । प्रद्योतक इति प्रकाशक, वेदस्य नित्यत्वात्। घटादौ कर्त्तव्ये अनुग्राहक शिक्षयिता। शिष्योनिश्चेतुस्य । पितामह जनकस्यापि जनक । इष्यते इति शेष । सर्वज्ञ अभिज्ञसर्वज्ञ । आवरणमविद्या राग द्वेष मोहा

[illegible]

भिनिवेशः । उपास्यत्वेन देवतोपमत्वादि । यावदुक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न । चरमं शाखा । शास्त्रसिद्धावप्यनुमित्सयानुमितेर्न प्रयासत्वं दोषाय । तुष्यत्विति न्यायेन सम्यगाह, तदि- हेत्यादि ॥ २ ॥

परलोके विप्रतिपत्तिस्तु शरीरजनिकाजनित सुखादृष्टे स्वकालसमानाधिकरणत्वादि न वा इति रूपैः, नरके तु दुःखपदवाची सुखपदमपपात् अपम, तादृशी च जातिः शास्त्रादिकरीर इति वेदवाक्यादिर्वा, अत भावकोटिः नैयायिकानां अभावकोटिः चार्वाकानां शरीरजन्यादृष्टजनि तशरीरजन्यत्वाभावेन शरीरजनितत्वे सुखादृष्टे स्वकालसमानाधिकरणत्वनियमः । परलोकाभावे तु स्वर्गसुखादृष्टोभयजनकशरीरातिरिक्तशरीराभावात् न इति, चैतन्यथा प्रसिद्ध ।

साधने तु कार्यप्रतियोगिक प्रतियोगिक प्रागभावस्य प्रागभाववत्त्वविषयप्रतीतिविषयत्वं न वा इति न तादृशप्रतीतिविषयत्वम् उभयमते प्रागभावत्वं प्रसिद्धम्, अत भावकोटिः नैयायिकानाम् अभावकोटिश्चार्वाकाणां नैयायिकैः कारणत्वमङ्गीक्रियते तत्र कार्यनियत पूर्ववर्तित्वघटितं नियतपूर्ववर्तित्वञ्च प्रागभावघटितम् अत कारणत्वं प्रागभावविषयकप्रतीति विषयः प्रतियोगिक प्रागभावान्यथा, तद्घटितं कार्यप्रतियोगिकं वर्तते इति नैयायिकमतम्, चार्वाकैः कारणत्वानङ्गीकारात् तन्मते कार्यप्रतियोगिकं न कारणत्वमिति, कार्यप्रतियोगिकत्व साधनं परस्पराश्रयत्वं कार्यनिरूपकत्व, प्रतियोगिक प्रागभावान्येन प्रतियोगिक कार्यत्व तत्र प्रागभावप्रतियोगित्वम् अत प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयं तदादाय प्रागभाववादाय च सिद्धसाधनवारणाय प्रतियोगिक प्रागभावान्यत्व प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयविशेषणम् । न च प्रतियोगिक-प्रागभावान्यप्रागभावविषयकप्रतीतिविषयं घटप्रागभावविशिष्टघटसंयोगप्रागभाव सिद्धसाधनं तादृशघटसंयोगे घटरूपकार्यप्रतियोगिकत्व वर्तमानत्वादिति वाच्यम् । प्रागभाव विषयकप्रतीतिविषयत्वनिवेशेन प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्न तावच्छिन्नस्य विवक्षितत्वात् घटरूपकार्यप्रतियोगिकत्वं यत् घटसंयोगप्रागभावे तदवच्छिन्नतावच्छेदकं घटघटसंयोगत्वमेव न तु घटप्रागभावविशिष्टत्व तथात्वे प्रागभावत्वावच्छेदकत्वात् घटघट संयोगत्वं न प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमिति स० गुरुमतम् । किन्तु तु

धर्माधर्मात्मकालौकिकपरलोकसाधने विप्रतिपत्तं प्रति तत्साधनं, सिद्धे च तस्मिन् तदधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः, अचेतनस्य कारणस्य सचेतनाधिष्ठानेनैव कार्य्यजनकत्वात्। तत्साधनायाह,—

> सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः।
> प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः॥४॥

अलौकिकोऽतीन्द्रियः परलोकहेतुरस्तीति प्रतिज्ञा। तत्र प्रथमतः कारणसामान्यसाधनायाह सापेक्षत्वादिति। सापेक्षत्वं कादाचित्कत्वं, तथाच कार्य्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् भोजनजन्यतृप्तिवत्। ननु घटादिहेतोः मृदादेरनित्यत्वे घटादेरपि सदातनत्वापत्तिः, तथाच तस्य कादाचित्कत्वं वाच्यम्, एवं तत्कारणपरम्परापि कादाचित्की सहेतुका वाच्या इत्यनवस्थायामुक्तमनादित्वादिति,

---

अलौकिकेति परलोकसाधनत्वं वर्तते न वा, परलोकसाधने अलौकिकत्वं वर्तते न वेति वा विप्रतिपत्तिः। तथाच कार्य्यकारणभावाभावे न क्षित्यादिकार्य्यं तथा ईश्वरसिद्धिः, परलोकाभावे च तत्साधनयागादिहेत्वभावे तदुपदेष्टृत्वेनापि नेश्वरसिद्धिः, अदृष्टासिद्धौ तदधिष्ठातृतयापि नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाभिप्रायः। द्वितीयादिविप्रतिपत्तिरीतिस्तु द्वितीयादिस्तबकव्याख्यानावसरे दर्शयिष्यते इति॥१॥

तदधिष्ठातृतयेति। अचेतनकारणजन्यकार्य्यं चेतनप्रयत्नव्यापारजन्यमिति तथाच प्रयोगः, अदृष्टं चेतनाधिष्ठितम् अचेतनत्वे सति कारणत्वात् वेमतुर्य्यादिवदधिष्ठितकुठारवत्। अत्र चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनप्रयत्नवदात्मसंयोगवत्त्वम्, सापेक्षत्व मस्यापेक्षया वर्त्तमानत्वं, कादाचित्कत्वमिति फलितार्थः, सहेतुकमिति सहेतुकत्वं व्याप्तिकीर्तनप्रतिज्ञाविशिष्टेन दैशिकत्व सम्बन्धाभावत्व व्यतिरेकप्रयुक्तत्वविशिष्टत्वेनोक्तम् सम्बन्धेन। न च क्षित्यादिकार्य्यमात्रे विशिष्टकारणधर्मावच्छिन्नत्वं कादाचित्कत्वं प्रागभावे व्यभिचारीति वाच्यम्। उत्पत्तिमत्त्वे सतीति विशेषणात्। न च चार्वाकमते साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। क्षित्यादौ सकर्तृकत्व तत्सिद्धौ अदृष्टवत्त्वानुमानात्, अत एव भोजनजन्यतृप्तेर्दृष्टान्तत्वे सौगतादेर्दृष्टान्ते। अनादित्वादिति कार्य्यकारणप्रवाहस्य अनादित्वात् अनादित्वस्य सम्प्रदायोपः

बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकोऽयमनवस्था न दोषायेत्यर्थः । ननु ब्रह्मैव कारणमस्तु किं वा नानाबुद्ध्यात्मिका प्रकृतिरेव तथाऽस्तु इत्यत आह, वैचित्र्यादिति, कार्यं विचित्रकारणवत् विचित्रकार्यत्वात् । ननु दृष्ट यागादेव कारणमस्तु किमदृष्टेन इत्यत आह, विश्ववृत्तेरिति, विशेषा परलोकार्थिना वृत्तिः यागादौ प्रवृत्तिः, स्वर्गादिफलकत्वज्ञानमेव यागादिप्रवृत्तिजनकं, यागादेश्च तज्जनकत्वं तत्कालावस्थायि व्यापारं विना न सम्भवतीति अदृष्टसिद्धिः । नन्वदृष्टं न भोग-समानाधिकरणं किन्तु भोग्यादिनिष्ठत्वेनैव भोगजनकम् इत्यत आह, प्रत्यात्मनियमादिति, भुक्तेर्भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात्, व्यधिकरणादृष्टस्य भोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

अ तथाप्यप्रामाणिकप्रतियोगिकम् । ननु कारणसामग्रीसिद्धावपि कार्यस्य एकम् एकजातीयं वा कारणमस्तु इत्याशङ्कते, वैचित्र्यादिति न च एकस्य ब्रह्मणः नानाबुद्ध्यात्मिकाया प्रकृतेर्वा कारणत्वे कारणवैलक्षण्येन कार्यादिकार्यस्य वैलक्षण्यापत्तिरिति वाच्यम् । वेदान्तमते ब्रह्मणः सत्ताप्रदत्वाद्वा तादृशकारणस्य सार्वत्रिकत्वात् वेदान्तमते कार्यस्य मिथ्यात्वेन तदानुपपत्तेः इत्यभावात् साङ्ख्यमते च कार्यकारणयोरभेदात् कारणभेदात् भेदे कार्यभेदानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अतएव प्रकृतिमात्रप्रमाणवादिसाङ्ख्यमते ब्रह्म प्रकृती मात्रेणैव कथं तयो कारणत्वम् इत्याशङ्क्य इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । वेदान्तसाङ्ख्यमता-नुयायिनैव साङ्ख्यकारणस्य खण्डितत्वादिति । कार्यं विचित्रकारणवदिति यत्कार्यं घटकारणेति जातीयकारणजन्यं तत्कार्यविजातीयकार्यत्वादित्यर्थः, तथाच हेत्वनुमानेन कार्ये विभिन्नविजा-तीयकारणजन्यत्वस्य सिद्धत्वात् नाभिन्नकारणजन्यत्वं न च एकजातीयकारणजन्यत्वं कार्यजात-स्येति समुदितार्थः । भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वादिति, भोगस्य सुखादिसाक्षात्कारस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात् सर्वेषामनियतत्वात्, तथाच कारणं कार्यसमानाधिकरणं कार्यजनक-माह इति सामान्यव्याप्त्या अदृष्टं भोगसमानाधिकरणं भोगजनकत्वात् इति विशेषव्याप्त्या च अदृष्टस्य भोगसामानाधिकरण्यं सिद्धं न तु भोग्यनिष्ठत्वम् । ननु समवायेन अदृष्टस्य भोग्य-निष्ठत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन भोगसामानाधिकरण्यात् न विरोध इत्यत आह, व्यधिकरणा

अकस्मादेव भवति न किञ्चिदपेक्ष्य कार्य्यमिति, अतएव "अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्" इति पूर्वपक्षसूत्रं (न्यायसूत्र ४।१।२२) तत्राह।

हेतु-भूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥

अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं भवननिषेधपरं वा स्वातिरिक्तहेतुनिषेधपरं पारमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा, अलीभयथा हेतुकत्वमलीकहेतुकत्वञ्च पर्य्यवस्यति स्वभावादित्यर्थपरं वा।

र्मिति तथाच [illegible] प्रति [illegible] कारणस्य [illegible] पुरुषान्तरीयभावापत्ति [illegible] कार्य्यं कारणभाव [illegible] कार्य्यं [illegible] कारणभाव प्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

[illegible] किञ्चिदपेक्ष्यमिति न [illegible] अनिमित्ततो [illegible] भावोत्पत्तिरिति [illegible] इति [illegible] कण्टकतैक्ष्ण्यादि [illegible] हेतुनिषेध न कारण प्रतिषेध न भूतिनिषेध न भवनप्रतिषेध स्वानुपाख्यविधि [illegible] कार्य्यम् [illegible] स्वभाव [illegible] हेतुत्वम् इति [illegible] यदि [illegible] भवननिषेधोऽय, [illegible] इति [illegible] इति कोपात्

स्वं कार्यम्, अनुपाख्यम् अलीकम् । अवधेर्नियतत्वात, नियतावधिकत्व कार्यदर्शनात् अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोप इति भाव. ॥ ५ ॥

मन्वनादिरेव कार्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कारणसत्ता वह्नित्वावच्छिन्नस्य तृणादिव्यभिचारितया तृणाद्यकारणत्वे ,कादाचित्कत्वव्याकोप कारणान्तरस्य च वक्तुमशक्यत्वात्। तत्र पञ्चतृणादिसाधारणैकशक्तिमत्त्वेन कारणता शक्तिश्च पदार्थान्तरं प्रसिध्यन्ति नाना अनित्ये अनित्या "नित्ये नित्यैव सा शक्तिः

वस्तुमय निरस्यति हेतुभूतेति। यदि विशिष्ट एव कश्चीदस्मात् हेतुप्रयोज्यमस्माभावो भुज्यते तदा एकविशेषनिषेधस्य विधावपर्यवसानात् पर्युदासतया वा हेतुव्यतिरिक्तस्य भण्यते, हेतुव्यतिरिक्तस्य कार्यस्वरूपम् अलीकस्य तथात्व स्वानुपाख्यविधि रूपा निषेधति लभ्यते, यदि च कादाचित्कम् अत्र अतुल्यार्थस्य व्यवहार तदा अभावादेव कार्यस्य स्वानुपाख्यं हि, तथाह, स्वभावेति। स्वभावतीति हेतु भूतिनिषेधपक्षे स्वानुपाख्यविधिपक्षे कादाचित्कत्वमित्यर्थः , तथाह, स्वभावेति। हेतुनिषेधपक्ष कार्यस्य हेतुनिरपेक्षत्वमर्थ, पक्षद्वय अभिप्रेत्याह, अनपेक्षत्वमिति, हेतुनिषेधपक्ष कार्यस्य हेतुनिरपेक्षत्वमर्थ, प्रतिनिषेधपक्षे कार्यस्य अनुत्पत्तिकत्वमर्थ, अन्वयव्यतिरेकाभिप्रेत्याह, अलीकहेतुकत्वमेवेति, न च अन्ते कार्यहेतुकत्वम् अलीकहेतुकत्व इत्याह अलीकहेतुकत्व पर्यवस्यतीत्युक्ति वक्ष्यति इति वाच्यम्। यत कार्यस्य कार्यपूर्ववर्तित्वावश्यकत्वात् कार्यहेतुत्व न सम्भवति यत. कार्यहेतुत्वकल्पनेऽपि अलीकहेतुकत्वे पर्यवसानम् अत एव पर्यवस्यतीति। अनियता. वधिकत्वे कार्यस्य नियतकालानापत्तेः कादाचित्कत्वव्याकोप पूर्वोक्तकादाचित्कत्वव्याघात इत्यर्थ ॥ ५ ॥

कादाचित्कत्वस्य सहेतुकत्वव्यभिचरिततया न सहेतुकत्वानुमापकत्व सम्भवति इत्याशङ्का निराकरोति, मन्वनादिरेवेत्यादिना ननु वह्नेः तृणान्वितवत्त्वा कथ तदन्वयभावेन कादा चित्कत्वं सहेतुकत्वव्यभिचारि इत्यत आह, वह्नित्वावच्छिन्नस्येति तृणसमवधान विनापि मण्यादिसमवधानात् मण्यादिसमवधान विनापि तृणसमवधानात् वह्न्युत्पत्ते न तृणादिकं वह्निकारणम्। ननु तृणादि कारणत्वाभावेऽपि तृणादिभिन्न वह्निकारणमस्तु इत्यत आह,

निर्त्ये भावहेतुता इति तत्सिद्धान्तात्। वह्न्यनुकूला तृणारणिमणिनिष्ठा शक्तिर्नित्येति तु मतान्तरम्। न्यायमतन्तु तृणादित्वावच्छेदक वैजात्यमेव विजातीयेष्वेकजातीयकार्य्यानुकूलशक्तिकल्पने धूमादिना वह्न्यनुमानं न स्यात् न स्याच्च तृणफुत्कारसमवधानस्य निर्मन्थनारणिसमवधानस्य प्रतिफलितरविकिरणमणिसमवधानस्य च प्रतिनियत कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कारणतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नसमवधाने कार्य्यजननस्य दृष्टत्वात् फुत्कारमणिसम्बन्धादिनाऽपि वह्न्यापत्ते। यदि च तृणफुत्कारादिसम्बन्धादिषु वह्न्यनुकूला एका शक्तिः कल्प्यते तदा नैतत् समाधानं परन्तु तार्णवह्न्यादिनिष्ठ वैजात्यं प्रत्यक्षसिद्धं दीपत्वादिवदिति न पदार्थान्तरशक्तिकल्पनम्। अमुमर्थमाह —

[illegible]

प्रवाहो नादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वय-व्यतिरेकयोः ॥६॥

एष कार्य्यकारणप्रवाहः नादिमान् अनादिः । विजातीयेषु तृणादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः । अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्त्वे निर्णये यत्नवता भाव्यं यत्नः करणीयः । वैजात्यं कल्पनीयमिति भावः । वह्निसामान्यं प्रति तु विजातीयोऽप्यनुगतशक्तिरेव कारणम् ॥ ६ ॥

तदवच्छिन्नत्वकार्यताया फुत्कारादिजन्यतावच्छेदकतया [illegible] सह कारितया फुत्कारं सहकारिणं मण्यादिकोऽपि [illegible] भावः । दीपत्वादिरिवेति यथा दीपत्वम् आलोकविशेषजनकतावच्छेदकं वैजात्यं प्रत्यासन्नं तथा तृणत्वादिकमपि वह्न्यादिजनकतावच्छेदकं विजातीयवैजात्यं प्रत्यक्षसिद्धमिति । न पदार्थान्तरशक्तिकल्पनमिति तथाच कारणतावच्छेदकतिरिक्तशक्तिकल्पने मानाभावमिति भावः । अनुमदेवात इति अनुमत्र्यभिप्रायः इत्यर्थः ।

कार्य्यकारणप्रवाह इति कार्य्याणां कारणानाञ्च प्रवाहः इत्यर्थः, न आदिमान् न आदिमान् न कैवलधीनकार्य्यकालीन इति यावत् तथाच कार्य्यमात्रं सहेतुकं न तु किमपि यदृच्छिकार्य्यम् अहेतुकमिति यदृच्छा कार्य्यमिथुनक्त न तत्तुल्यत्वमभिचारि न वा कार्यान्तरवद्वैहिन सहेतुकत्वसाधने यदृच्छावादिनः सिद्धसाधनमिति भावः । विजातीयेष्विति कारिकांशविरुद्धतिपदार्थे, एकशक्तिमानिति विजातीयतृणादिनिष्ठैकशक्त्यवच्छिन्नकारणताशून्य इत्यर्थः । ननु कथं तत्तुल्यव्यभिचारवारणमित्यत आह कारिकायां तत्त्व इति व्याख्यातम् अन्वयव्यतिरेकयोर्नियतत्व इति तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकयोः तथाऽन्वयव्यतिरेकनियमस्य इत्यर्थः, वैजात्यं कल्पनीयमिति तथाच तृणादिजन्यतावच्छेदकत्वेन वह्न्यादिनिष्ठतादृशवैजात्य कल्पयित्वा तेनैव तृणादिजन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नं कल्पनीयत्वात् न तत्तुल्यव्यभिचार इति भावः । ननु तत्तज्जन्यतावच्छिन्नं प्रति तृणादेः कारणत्वेऽपि वह्निमात्रं प्रति किंमत्तया कारणत्वं स्यादित्यत्र कारणतावच्छेदकैकधर्म्मकल्पनीयत्वाभावादाह वह्निसामान्यं प्रति त्विति ॥ ६ ॥

ननु यथा एक एव दीपः आलोककारी वर्त्तिविकारकारी घटादि प्रकाशकारी च तथा एकमेव ब्रह्म किं वा कार्यकारणयोरभेदात् प्रतिपुरुषं विभिन्नबुद्धेरभिन्ना प्रकृतिरेव हेतुरस्तु तथाच नादृष्टाधिष्ठातृतयेश्वरसिद्धिरित्यत आह,

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न।
शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥७॥

एकस्य कारणस्य नियम्यो न कार्याणां क्रमः समस्य एकजातीयकारणस्य प्रयोज्यञ्च न कार्याणां वैचित्र्यं वैजात्यं, तथाच क्रमिककार्यनिर्वाहकतया क्रमिककारणसिद्धिः विजातीयकार्यजनकतया च विचित्रहेतुसिद्धिरित्यर्थः। शक्तिभेदादेव सजातीयादेकस्मात् कार्यवैजात्यम् इति शङ्कां निराकुरुते शक्तिभेदो न

ननु कार्याणां क्रमिकत्वं न क्रमिककारणसाधकं तथा कार्यवैचित्र्यमपि न विचित्रकारणकल्पनासाधकम्, आलोकवर्त्तिविकारघटादिप्रकाशन विचित्रेषु च एकस्यैव दीपस्य हेतुत्वव्यभिचारादिति बाधकात् तेन सकलकार्येषु एकहेतुकत्वं विजातीयकार्येषु च [illegible] एकमेव ब्रह्म वि[illegible]मनुमानम्, अभिन्ना प्रकृतिरेव वा [illegible]मनुमानम्, एवं एकजातीयकारणकत्वम्। कार्यमाने पुरुषाणां भेदात् प्रतिपुरुषञ्च [illegible] बुद्धीनां भेदेऽपि प्रकृतिविकारत्वात् प्रकृतेरेकत्वात् एकजातीयत्वम् नादृष्टाधिष्ठातृतयेति न च [illegible] अदृष्टस्य नियम्यत्वेन कल्पनात् सिद्धिरिति [illegible] [illegible] तिति।

कारिकार्थस्तु एकस्मात् [illegible] नियम्यत्वं क्वापि क्रमः कार्ये क्रमः क्रमिकत्वं न एकस्य न एककारणजन्यस्य [illegible]। कार्याणां क्रम इति क्रमः क्रमिकत्वम् [illegible] एककारणजन्यत्वे [illegible] कार्यान्तरस्य [illegible] तथाच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्यस्य [illegible] [illegible] [illegible] कार्याणां वैचित्र्यमिति स्यात् [illegible]

चाभिन्न इति। द्वयो र्हेतो, न शक्तिभेदः अभिन्नो यत, शक्ति-शक्तिमतोरभेदात्. भेदे च तस्यैव कारणत्वस्वीकारे एकमात्रकारणत्वभङ्ग प्रसङ्गो हेत्वन्तरसिद्धेरित्यर्थः। ननु स्वभावादेव एककारणस्य विचित्रकार्यनिर्वाहकत्वम् इत्यत्राह, स्वभावो दुरतिक्रम इति। एकस्मिन् कार्ये जनयितव्ये यः स्वभावः कार्यान्तरजननकाले तस्यानुवृत्तौ दहनस्यापि जलादित्वं स्यात् स्वभावस्य दुरपह्नवत्वादित्यर्थः, प्रदीप स्यापि तत्तत्कार्यसामग्रीभेदकल्पनादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु दृष्टादिर्घटादौ हेतुरस्तु न तु यागादिः स्वर्गादिहेतुरित्यत्राह।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि वा।
दृष्टलाभफला वापि (१) विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥८॥

विशेषां परलोकार्थिनां स्वर्गाद्यर्थं यागादौ प्रवृत्तिर्विफला न, न वा दुःखमात्रफलिका, प्रवृत्तेरिष्टसाधनताधीसाध्यत्वात्। न च

कारणगतानागतीयकारणतावच्छ्य स्यात् तदा घटविजातीयो न स्यादित्यवतिरेक कार्यमात्रस्य एकजातीयकारणजन्यत्वे बाधकेति भावः। एकजातीयादेकस्मादिति, "एकजातीयादिति साध्यजनताभिप्रायेण, एकस्मादिति वैशाचमताभिप्रायेण, न शक्तिभेद इति शक्तिवादि नियामक इति शेषः। अभिन्नो यत इति धर्माभिन्नो यत इत्यर्थः। ननु स्वभावाद्वेति, पूर्वं कार्यस्य स्वीयस्वभावाधीनत्वं दूषितम् इदानीम् एककारणस्यस्वभावादनेकस्येति भावः। दहनस्यापि जलादित्व स्यादिति एकस्मिन् कार्ये यस्य स्वभावस्य जनकत्वं कार्यान्तरेऽपि तस्यैव जनकत्वं वाच्यम् अन्यथा एकस्य स्वभावभेदादेकत्वादिव्याघातः इति तत्स्वभाव-जन्यत्वेन विजातीयकार्योत्पादसामर्थ्यं स्यादित्यर्थः। दुरपह्नवत्वादिति दुष्परिहार्यत्वादित्यर्थः। तत्तत्कार्यसामग्रीभेदेति [illegible] कल्पनादित्यर्थः। अन्यथा आलोका दीनां युगपदुत्पत्तिरिति ॥ ७ ॥

(१) दृष्टलाभफला नापि इति क्वचित् पुस्तकस्य पाठः, स एव समीचीनः।

दृष्टलाभफला पूजा ख्याति धनादिफला तन्निरपेक्षैरपि तदाचरणात्। कश्चित् प्रतारकेण स्वर्गादिफलकतया यागादिकं प्रकल्प्य स्वयमनुष्ठाय धन्धितो लोकः प्रवर्त्तते इत्यत्राह, विप्रलम्भोऽपि नेष्ट इति क एव लोकोत्तरो यः परप्रतारणार्थं नानाविधक्लेशहेतुकर्मभिरात्मानमवसादयेत्। तथाच यागादिप्रवृत्तिरेव स्वर्गादिफलकत्वे यागादेर्मानमिति ॥ ८ ॥

ननु यागादिकं स्वर्गादिहेतुरस्तु न तु तज्जन्यादृष्टं तथेत्यत आह,—

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना।
सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥९॥

चिरध्वस्तं यागादि कर्म्म अतिशयं तत्फलानुकूलव्यापारं विना फलाय न अलं न समर्थं चिरध्वस्तकारणस्य व्यापारद्वारैव हेतुत्वं यथा अनुभवस्य संस्कारद्वारकस्य स्मृतौ। ननु भोग्यनिष्ठमदृष्ट

[illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] ॥ ९ ॥

कारणमत्र इति जिज्ञासायामाह, सम्भोग इति, निर्विशेषाणाम् अदृष्टरूपगुणशून्यानाम् आत्मनां सम्भोगः प्रत्यात्मनियतो भोगः, सम्भूतेरपि अदृष्टवत्तया स्वीकृतेरपि भूतैर्न स्यात्, भूतानां शरीरादीनां सर्वात्मसाधारणत्वात् तददृष्टादृष्टैरेव शरीरेन्द्रियादिभिः सद्भोगजननादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु भोग्यादिनिष्ठ एव धर्मविशेषोऽतीन्द्रियः प्रतिनियतभोगादिं

जनकत्वात् भूतिगतस्तादृशवस्तुनि। ननु यावद्गुणेष्वेव प्रति शरीरेन्द्रिय-सम्बन्धा-दिविशिष्टा चतुर्णां नियमाय नेतु यावदन्यसम्बन्धविशेषे भोग्यत्वनियामकत्वे दृष्टतया अनन्यगतीकाप्य तस्यैव सर्वैकजनकत्वमभ्युपेत्य यावदात्मविशेषत्वम् स्वीकर्तव्यतः इति, नन्विति सम्भोग इतीत्यः, तथाच यावदात्माऽदृष्टवत्त्वेन अनुगतेन प्रत्यात्मनियतभोगा नुपपत्तिरिति भावः। तत्र चतुर्णाम् सर्वात्मसाधारणत्वादिति वाच्यम् सर्वमूर्तसंयोगात् भोगित्वम् शरीरादीनां तत्तत्कारणत्वादित्यर्थः। तथाच अदृष्टस्य भोग्यनिष्ठत्वे भोग प्रति स्वाश्रयसंयुक्तत्वसम्बन्धेन अदृष्टकारणत्वं वाच्यम्। पुरुषान्तरकर्मजन्यादृष्टस्य पुरुषान्तर भोगापत्तिरिति भावः। न च तत्पुरुषीयत्वं प्रति तत्पुरुषीयस्वाश्रयत्वादृष्ट इत्यादि विशिष्य कार्यकारणभावात् न तदापत्तिरिति वाच्यम्। पुरुषविशेषसम्बन्धाप्य अनन्त कार्यकारणभावकल्पनापेक्षया समवायप्रत्यासत्त्या भोगादृष्टयोः कार्यकारण भावस्य लघुत्वात्। ननु भोग्यनिष्ठादृष्टं विना कथं भोग्यविशेष इत्यत आह तत् दृष्टादृष्टैरवेति, तथाच तत्पुरुषीयादृष्टजन्यशरीरादिभोगं प्रति स्वजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन भूतानां हेतुत्वात् भोग्यविशेषनियमोपपत्तिरिति भावः। न च भोग्यनिष्ठादृष्टस्य "यथा सम्भिन्नसदृशे" इत्यनेन पूर्वमेव निरस्तत्वात् "सम्भोगो निर्विशेषाणाम्" इत्यस्य पौनरुक्त्य मिति वाच्यम्। "सम्भोगो निर्विशेषाणाम्" इत्यादि प्रागुक्तस्यैव विवरणत्वेन पौनरुक्त्य सम्भवात्। न अदृष्टस्य भोग्यनिष्ठत्वेऽपि अदृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिप्रसङ्गात् अदृष्टस्य आत्मनिष्ठत्वसाधनमयुक्तमिति वाच्यम्। अदृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धि तदादृष्टस्य आत्मनिष्ठत्वम्, न भोग्यनिष्ठत्वमिति वस्तुस्थितिमनुरुध्य अदृष्टस्य आत्मनिष्ठत्व साधनादिति ॥ ८ ॥

ननु अदृष्टं दाहादुपकारकत्वेन भोगसाधनवनितादिशरीरे भोगजनकतावच्छेदिका

नियामकोऽस्तु यथा दाहादिनियामका वह्न्यादिनिष्ठ शक्तिभेद अन्यथा तादृशादेव करतलानलसंयोगात् सति प्रतिबन्धके दाह पत्ते। न च मण्याद्यभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम्। कारण स्य भावत्वव्याप्तत्वात् किन्तु शक्तिनाशं करोतीति मण्यादि प्रति बन्धक उच्यते तथाच शक्तिः स्वीकार्या इत्यत आह।

भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतः।
प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः॥ १०॥

यथाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावो ध्वंस कार्य्यं तथाऽभाव कारणमपि कारणत्व भावत्वव्याप्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात्। यत्कि ञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरित्यत आह प्रतिबन्ध इति विसा

शक्ति [illegible] कारणात् [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] भाव।

[illegible] भावो यद्वत् यथा [illegible] [illegible] [illegible] वाच्यम्, भाव कार्य्यं तथा [illegible] कारणम्। ननु कारणत्व भाव

मणौ कारणाभावः, न च प्रकृते मण्याद्यभावस्याभावो मण्यादि तत्समवधानहेतुः पुरुष एव प्रतिबन्धकः, स्वार्थे कप्रत्ययेन च मण्यादौ प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति भावः। मीमांसकास्तु उत्तेजकाभावकूट-विशिष्टमण्यभावत्वेन हेतुत्वे गौरवात् लाघवाच्छक्तिर्नित्या वह्न्यादौ कल्प्यते। प्रतिबन्धे सति शक्तिकुण्ठनम्। यत्तु शक्तिः प्रथमतो वह्निकारणजन्या वह्निनिष्ठा, प्रतिबन्धकेन च तस्या विनाशे उत्ते-जकेन च पुनर्जननम्। न च शक्तेरनियतहेतुकत्वम् इति वाच्यम्। प्रश्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वादिति, तन्न, वह्निनिष्ठनानाशक्ति-कल्पनापेक्षया उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यैकस्यैव वरं हेतुत्वौ-चित्यात्। तथा चाकुण्ठितशक्तिरेव तत्र कारणतावच्छेदिका कल्प्यते

तद्व्याप्यत्वमिति निष्कर्षे व्यभिचार इत्यत आह कार्यवदिति, यथा अदृष्टाभावस्य विशिष्टनियतोत्पत्तिकत्वेन किञ्चिद्वस्तुकार्यत्वं तथा अभावस्य किञ्चिद्वस्तुनियत-पूर्ववर्तित्वेन किञ्चिद्वस्तुकारणत्वं, तावता कारणत्वाभावाप्ते तुल्ययुक्त्या कार्यत्वस्याप्यत्व अपि स्यात् इति भावः। ननु मण्याद्यभावस्य कारणत्वे सिद्धे मण्यादि प्रतिबन्धकत्व मतस्य वाच्ये तत्र मण्यादौ कथं सम्भवति, शक्तिपूर्वकत्वस्थानुकूलत्वसंविशिष्टाभावप्रत्य-सिद्धप्रतिबन्धकपदेन प्रतिबन्धकत्वं तदीयमान् कथेतरे शक्तिचित्कुण्ठन मण्यादौ तद्-व्यवहारादित्यादि, व्याख्यातम् शक्तिविघटकत्वात्। प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति, तथा च प्रतिबन्धकत्वं दाहहेतुभूतपुरुष एव, प्रतिबन्धकपदस्य मुख्यप्रयोग इति भावः। एवञ्च वह्न्यादिनिष्ठदाहानुकूलातिरिक्तशक्तिपदवाच्यासिद्धा वाक्यानुमानेन आगमसिद्धादृष्ट-सिद्धिरिति तात्पर्यम्। न च धर्मसदृशपदार्थ शौचादिनिष्ठत्व कथं स्यात् आगमात् भाग-साधनत्वमिति वाच्यम्। यथा यज्ञादि वैशिष्ट्येनैव दाहादिहेतुत्वा तथा भोगशरी-रादीनामदृष्टसम्बन्धातच्छेदकत्वेनाप्यादिनैव स्वत्वात्। न चापन एवादृष्टं न तु भोगादिविशेष कि विनियमकमिति वाच्यम्। यज्ञनाशेऽपि निष्ठानन्तादृष्टकल्पनापेक्षया एतात्मनिष्ठादृष्टकल्पनस्यैव लघुत्वात्। उत्तेजकाभावकूटत्यादि, तथा च तत्त्व प्रतिबन्धक-तावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वं, मणीत्वाद्यभावविशिष्टत्वे प्रतिबन्धकत्वेन इति तावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगितो मण्यत्वाद्यवच्छेदकत्वम्। शक्तिकुण्ठनमिति,

इत्याहुः। तन्न, शक्तिकुण्ठने प्रतिबन्धकस्य हेतुत्वमुत्तेजकस्य कुण्ठितत्वविनाशकत्वमित्याद्यनन्तशक्तिकल्पनापत्तेरिति दिक्॥ १०॥

नन्वु व्रीहीन् प्रोक्षति" "व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र प्रोक्षणजन्यकालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठ आवश्यकः, 'प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते" इति वाक्यशेषात्। किञ्च यो यदुत्पत्तावुद्दिश्य क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनकः यागवत्। किञ्च व्रीह्यादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे व्रीह्यादिनियमानुपपत्तिः। एवं मार्जनप्रोक्षणादिना भूमिनिष्ठा अतिशयरूपा शक्तिर्वाच्या।

अत्रोच्यते।

2)

कुण्ठन [illegible] मीमांसकमत शक्तिनिष्ठ [illegible] मीमांसक [illegible] कल्पना [illegible] [illegible] इत्याहुः [illegible] ॥ १०॥

मीमांसकः पुनः [illegible] प्रोक्षणजन्य [illegible] व्रीहिनिष्ठो [illegible] इति [illegible] व्रीहिनिष्ठमिति [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥ ११ ॥

प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुंस पुंसि इष्टं स्वीकृतं, प्रतिव्रीहि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यावघातजनकस्य लाघवेन कल्पनात् दृष्टद्वाराभावे सति चिरध्वस्तस्य कालान्तरभाविफलानुकूलस्य धर्मजनकत्वकल्पनाच्च । संस्कृतो व्रीहिरिति प्रत्ययबलाच्च तस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव व्रीहिनिष्ठत्वं कल्प्यते एतेनाभिमन्त्रितपयःपानादावपि तत्तत्फलानुकूलमदृष्टं पुरुषनिष्ठम् । व्रीहीनिति च शक्तून् प्रोक्षति इत्यादावपि प्रोक्षणादिजन्यजलसंयोगादिरूपपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालितया कर्मता । यो यज्ञफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति च धातुनिष्ठधात्वर्थक्रियमाणस्नानादौ स्वनिष्ठफलजनके व्यभि

शुध्यति चकार्थे च व्रीह्यादिपरत्वात्तत्र यत्नान्तरत्वात्तत्र च पृथक् पृथक् शक्तिः स्वीकार्या नैव व्रीह्यादिनिष्ठातिशयेऽति भावः । दोषान्तरमाह एकव्रतादि तथाच भावकारणं शक्त्यातिशयसम्बन्धिका शक्तिसमाधेव स्वीकार्येति भावः । एवञ्च शक्तिसिद्धौ तदुच्छेदेन न भोगश्च न कालान्तरभाविफलहेतुत्वमिति पूर्वपक्षाशयः ।

* प्रोक्षणादिजन्यातिशयविरहाभावे तस्य व्रीहिनिष्ठत्वं न विहायोगिवत्‍ वारिकायां संस्कार इति प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति प्रोक्षणाभ्युक्षण जन्य शुद्धस्य शुद्धत्वविषयापि कालान्तरभाविफलजनके तयाच कृति उपादानेन च प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । अथवा अभ्युक्ष्य प्रोक्ष्य तिरश्चीनेन कुर्वीत ॥ व्याख्यायाम् एकस्यैवादृष्टस्येति एकत्वेनैव भावकर्मणि इष्टिनं तथाच कालान्तरभाविफलानुकूलो व्यापारो व्यापारेण एक एव सिद्ध तस्य व्रीहिनिष्ठत्वं प्रत्येकव्रीहिनाशात् तन्नाशे फलानुत्पत्तिः न च कालान्तरस्थत्वात् तत्र कालान्तरस्थायित्वात् तस्य तत्वात् । चिर ध्वस्तस्य प्रतिबन्धकोऽप्यत एवा दृष्टविषय तथा यागादौ इति सिद्धम् । दृष्टद्वाराभावे सतीति दृष्टाभावे सतीत्यर्थः, भोजनादौ व्यभिचारवारणाय एतद्विशेषणस्य सार्थक्यम् । यागादाव प्रयोग भोजनम् अदृष्टजनकं दृष्टद्वारकत्वं सति कालान्तरभाविफलजनकतया सिद्धिमत्वात् शक्यवदिति ।

चारि। यथाद्युत्पत्तिनियमार्थमाह स्वगुणाः परमाणूनां पाकजादयो विशेषा विशेषकाः, तेन पाकजरूप-रसादिविशिष्टाः परमाणवस्तत्कार्यमारभन्ते। चिकित्साशास्त्रे तु धातुसाम्यमेव भेषजपानस्य रोगादिनाशे फले जनयितव्ये द्वारमिति भावः ॥ ११ ॥

ननु [illegible] इत्यत आह, सतीति [illegible] इत्यर्थः, [illegible] नेति [illegible] नेत्यर्थः । केचित्तु [illegible] नेत्यर्थं, तौलितु [illegible] इति [illegible] तत्र वर्तते परीत्याह । ननु तथापि अभि[illegible] इत्यत आह, एतेनेति [illegible] 'सती'त्यादियुक्तिगणेनेत्यर्थः । अभिमन्त्रितेति, अभिमन्त्रितस्य [illegible], अभिमन्त्र[illegible] संस्कारविशेष[illegible], [illegible] । न च [illegible] न [illegible] इति वाच्यम् । [illegible] स्वकर्त्रं न [illegible] । [illegible] कर्त्तृ 'कर्मत्वं', [illegible] कर्मत्वप्रत्याय । [illegible] न [illegible] इत्यर्थः, [illegible] कर्मत्वाभावात् । यथा मनुष्य [illegible] इति [illegible] तथा [illegible] न [illegible] । यो [illegible] इति [illegible] न च [illegible] इति वाच्यम् । "[illegible]" [illegible] इति [illegible] वाच्यम् । [illegible] तत्र [illegible]

ननु यत्र पाकजोन विशेषस्तत्र वाय्वादौ कथमुद्भूतस्पर्शादि, करकादौ च प्रतिहतं द्रवत्वमिति, कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुप योग., तथाच प्रतिष्ठाजन्या अग्निशाण्डालादिस्पर्शनाश्या पूज्यता॥ प्रयोजिका श्लोकार्थो इत्यत आह,—

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

निमित्तभेद अदृष्टभेद, देवता प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाह ङ्कार ममकारादिना आराधनीयतामापादयन्ति, प्रतिष्ठाविधिना

भावाभावप्रमाणात्। तत्तुल्यावमिति धार्तक विश्वनाथ वाल पितृ वक्तः तेषां सत्त्व विकार निहन्ति। एव भावकर्मणादिनापि न ययाजन्मनि विना कथंचन पुरुषमिलाप मदी। कदाचनाच चिन्तयत्वा मुनिर्न्नवती, पदपदनिर्देश्यतादवीश्वम् ॥ ११ ॥

ननि धिवाय्वादौ अद्भुतस्पर्शादि भावः किम न, ननि किम् तथै करकादौ द्रवत्वमनि याद न सर्वत्र इत्यादौ अनिरेव निमित्तविशेष कस्य श्रीयाम्या, एव प्रतिमादौ प्रतिष्ठा विधिना पूज्यताश्लोकस्य अनिरेव कारणा इति भीमांसकः प्रकृते मन्निमयविन। कारि काया निमित्तभेदसंसर्गादिति अदृष्टविशेषसहायमगीकादिरर्थः। तत्राद्भुतत्वादय अनि तत्र अद्भुतस्पर्शादि, अनुद्भव अनुद्भूतस्पर्शादि, आदिपदात् प्रतिबद्धद्रवत्वपरिग्रह। तथाच अद्भुतस्पर्शादिक अतृप्तपुरुषभोगजनकं तत्रैवाद्भुतत्वमिति भाव। आराधनी यतामिति प्रतिपाद्य इति शेष। आराधनीयत्वञ्च देवमीतिहेतुक्रियाधारत्वं देवत्वञ्च मन्त्रबोधितमन्त्रक्रदयकक्रयाधीनैश्वरत्वम्। तेविष् देवानां जन्यधीत्वाभावात् मौरवज्ञान जन्यधीविषयपीयोग्यत्वया आराधनापदस्य कर्मत्वञ्च भौरवप्राप्तविषयत्वम् इत्याह। तत्र। अशरीरस्य परमेश्वरस्य जन्यज्ञान जन्यधीत्वाद्यभावेऽपि प्रतिमादौ पूजनीयस्य शरीरिणो विष्णुदेवताममत्वे बाधकाभावात्। अतएव मन्दशक्तिप्रकाशिकायां जन दीपनकामद्वारेण विष्णु पूजनेऽद्यादौ भीतायनसम्य बाधकतृमम्। एतेन परमेश स्य जन्यज्ञानाभावात् आहार्ज्ञानस्योरहङ्कारममकारयो बाध तत्र सम्भव इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः। अशरीरस्य परमेश्वरस्य जन्यज्ञानाभावेऽपि शरीरिणो विष्ण्वादे आहार्यजन्यज्ञानसम्भवात्। अहङ्कार-ममकारादिनेति सन्निधानेनेत्यस्य विवरणं यद्यपि

देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कार ममकारौ, चाण्डालादिस्पर्शे च तादृशाभिमानाभावः। देवतार्चनव्यवहारेऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चाण्डालादिस्पर्शाद्यभावविशिष्टा पूज्यतानियामिका, तत्र चोपयोगिनी प्रतिष्ठा। वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः "प्रतिष्ठितं प्रपूजयेदिति" ज्ञेन प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति दिक् ॥ १२ ॥

पूजितत्वधीरित्यादिक ग्रन्थस्य विवरणम्, अहङ्कार अहमिति प्रतिमीयते-न्द्य, ममकार, प्रतिमायामदीयो भावत्वाभिमानश्च। न च देवताना विशेषदर्शनात् ममत्वधीरहङ्कार-ममकारयो कथं उभय इति वाच्यम्। विशेषदर्शनसत्त्वेऽपि चाक्षुष्य-स्पर्शस्य सम्भवात्। न च अन्यतादृशाद्यभावविनाशितया तादृशज्ञान-नाशोत्तरं कथं प्रतिमादौ पूज्यत्वमिति वाच्यम्। तादृशज्ञानवदेव तादृशज्ञानजन्य-संस्कारस्य स्थितत्वात्। चाण्डालादा पूजितत्वधीरिभावाभावादुत्र प्रतिष्ठितत्व धीरिति। यावदस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभाव इति अत्र कूटत्वावच्छिन्नं संसर्गपदम् अन्यथा सिद्धादिघटितकूटस्यैव यावत्कालीनत्वापत्तेः। अथ कथं प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शसंसर्गा-भाव प्रतिष्ठाध्वंसकालीन कथं न पूज्यताप्रयोजक, न च अप्रतियोगिकालीनत्व अकस्मात्कालीनत्वोपलक्षणेन प्रतिष्ठाध्वंस विशिष्टान्य अभावसंसर्गाभावकूटस्य पूज्यता प्रयोजकत्वविवक्षयैव दोष इति वाच्यम्। अत्र प्रतिष्ठाद्वितीयक्षणे अस्पृश्यस्पर्शं तृतीय-क्षणे प्रतिष्ठाध्वंस तत्र द्वितीयक्षणावच्छेदेन अस्पृश्यस्पर्शसंसर्गाभावस्य प्रतिष्ठाध्वंसकालीनत्वा-भावात् कूटान्तर्गततया तद्विशिष्टकूटस्य द्वितीयक्षणेऽपि सत्त्वात् तत्क्षणे पूज्यतापत्ति-रिति चेत्, न, प्रतिष्ठाध्वंसविशिष्टकूटस्याभावविशिष्टाभावस्य पूज्यताप्रयोजकत्वविव-क्षणात् कूटस्य प्रतिष्ठाध्वंसविशिष्टत्व अविशेषणानिष्ठाविशेषणतानिरूपकताकत्वं च अप्रतियोगिप्रतिष्ठाकालीनात्पृश्यस्पर्शसंसर्गाभावान्तरस्यानुयोगितावच्छेदकत्वं स्वाश्रय-क्षेण, यावत्प्रतिष्ठाद्वितीयक्षणे अस्पृश्यस्पर्शं तादृशप्रतिष्ठाकालीनास्पृश्यस्पर्शसंसर्गाभाव-स्यान्वयानुयोगिताघटत्वविरहात् तत् कूटस्य तत्र न। तादृशप्रतिष्ठाध्वंसाधिकरण-कालीनविशिष्टाभावावच्छेदकताकस्य दृष्टान्ते नीताध्वने पूज्यतापत्तिरिति विभाव-नीयम्॥ १२॥

ननु तुलापरीक्षादौ परीक्षाविधिना शक्तिमुक्तादौ जन्यते तथा नमनोन्नमनादिक फल जन्यते, इत्यत आह,—

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।

परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मता* ॥ १३ ॥

जयस्तदितर पराजय, तन्निमित्तस्याऽदृष्टस्य परीक्षणीयपुरुष समवेतस्य वृत्तिलाभाय फलानुकूलसहकारिलाभाय परीक्षाविधयो मता स्वीकृता । योऽहमनेन परीक्षाविधिना तुलामारूढ सोऽहं पापवान मिथ्यावादी वेति ज्ञान सहकारि । यद्वा वृत्तिलाभाय जन माय, तथाच प्रतिज्ञानुरूपा शुद्धिमपेक्ष्य धर्मोऽशुद्धिमपेक्ष्याधर्मो जन्यते । एतेन महाग्रधाकरणादिना पुण्यस्याजननात कथं तस्य सहकारि तादृग्ज्ञान स्यादित्यपि परास्तम् ॥ १३ ॥

साङ्ख्यास्तु पुरुषश्चैतन्यात्मक चकारस्य प्रत एव कूटस्थो नित्य । प्रकृतिरचेतना परिणामिनी नित्या एका, प्रकृतेश्च प्रथम परिणामो

तति मतसाऽदृष्टस्यति तयो जय पराजयो चादृष्टस्य शुभाशुभादृष्टस्य जयनिमित्तस्य धर्मस्य पराजयनिमित्तस्याधर्मस्यति यावत् परीक्षणीयपुरुषति यच तदभावयोरन्तर प्रसन्न निर्णयपुरुषस्य फलानुकूलति तादृशाभ्यवरैकविषयानुकूलेति ज्ञानं सहकारि न याति याति सत्यमुक्त पापवान मिथ्यावादी वा तुलारोहणकाले सोऽहं पापवान् मिथ्यावादी वा इति ज्ञानम् प्राधान्यसम्यग्ज्ञानं जायते तादृशज्ञानाच्च पूर्वकृतकर्मजनितादृष्टस्य कारित्व तत्र च नमनोन्नमने जय पराजयौ च जायेते इति भाव शुद्धि मिथ्या फलम् शुद्धि पापम् । तथाच पापाभिमानी योऽहमनेन परीक्ष विधिना तुलामारूढ सोऽहं निष्पाप इति प्रतिज्ञा परीक्षाकाले वक्तव्यस्तथा तत्र यदि सत्यप्रतिज्ञा भवति तर्हि तदुत्तरपरीक्षाविधिना धर्मो जायते अन्यथा चेत् असत्यप्रतिज्ञा भवति तादृश कर्मणैव अधर्म नमनोन्नमनादिक जय पराजयश्च भवति इति यत स्यादित्यस्य तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

प्राधानतमुख्यत्व नित्यत्वं साङ्ख्यास्तु चकारस्य अपरिणामी इत्यत परि

बुद्धिर्महत्तत्त्वं, तत्राष्टौ धर्मा ज्ञानाज्ञानैश्वर्यानैश्वर्यवैराग्यावैराग्य धर्माधर्मरूपाः, बुद्धि सुख दुःखेच्छा द्वेष प्रयत्न धर्माधर्मा वेत्यष्टौ वा, भावनायास्तैरनङ्गीकारात् अनुभवस्यैव स्मृतिकाले सूक्ष्मतयावस्थानात्। अचेतनायाः प्रकृतिकार्याया बुद्धेश्चैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या स्वाभाविकचैतन्यस्वरूपः पुरुषः सिद्धः, धर्मधर्मिणोरभेदात्। तत्र प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्माद्रूप रस गन्ध स्पर्श

धर्मिण एव कारणत्वादिति। परस्य चर्माद्युत्पत्त्यर्थं, कुठस्य [illegible] परिणामिनीति कार्यरूपेणोऽस्य परिणाम इतिसिद्धेत्यर्थः। एवेति अस्मदीका मीढित प्रकृत्या बुद्धौ [illegible] सुखदुःखाभिमानित्वेन सत्वगुणात्मक मोहितां तमोगुणात्मक ज्ञानमित्यर्थः। महत्तत्त्वमिति एतदेवात्र स्पष्टयति, बुद्ध्यात्मक महत्तत्त्वं, [illegible] चित्तमनोबुद्ध्यहङ्काराः यत्राष्टौ भावविधा धीकार्या [illegible] वापि ज्ञानाज्ञानादि [illegible] प्रकृति पुरुषविवेकेन [illegible] अविद्यादि अष्टविधं तत्र [illegible] भावितत्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नतु ज्ञानादीनामधर्मत्वात् [illegible] कथं बुद्धिधर्मत्वमित्यत आह बुद्धीति, [illegible] तथाच बुद्धिप्रकृतिकत्वमात्रपरत्वमपि [illegible] स्मृतिजनकतया [illegible] आह। धर्माधर्माविति [illegible] सामान्यविशेषभेदात् [illegible] किं [illegible] आह, चैतन्याभिमानेति [illegible] तथाच [illegible] अत्र चैतन्य [illegible] आह। चैतन्यस्वरूप इति, ननु पुरुषे चैतन्याश्रयत्वं [illegible] चैतन्यस्वरूपत्वं कथं [illegible] इत्यत आह, धर्म धर्मिणोरिति। तन्मात्राणि पञ्च महाभूतानि यानि, तत्राच [illegible] [illegible], [illegible] तेज, [illegible] वायु, [illegible] तथा। मूलप्रकृतिरविकृतिरिति, [illegible] अविकृति महत्। [illegible], तथाच इन्द्रियाण्येकादश, महाभूतानि पञ्च [illegible] इति [illegible], पुरुषस्तु [illegible] [illegible]

शब्द तन्मात्राणीति सप्त, चक्षुस्त्वक्घ्राणं रसना श्रोत्र मनांसि वाक् पाणि पाद पायूपस्थानि इन्द्रियाणि तन्मात्रै पञ्च महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि जायन्ते। तदुक्तम् "मूलप्रकृतिरविकृति र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः।" पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडश। चैतन्यस्य नित्यस्य स्वाभाविकेष्टानिष्टविषयावच्छिन्नत्वस्याभावेऽनिर्मोक्षः स्यात् प्रकृत्यधीनत्वेऽपि विषयावच्छेद्यत्वस्य प्रकृतेर्नित्यतया तथैवानिर्मोक्षप्रसङ्गः, घटादेरनित्यस्यापि स्वाभाविकचैतन्यावच्छिन्नत्वे दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तिश्च, इन्द्रियमात्रापेक्षो यदि विषयचैतन्यावच्छेदस्तथापि व्यासङ्गानुपपत्तिरतो मनः स्वीकार्यं यत्सम्बन्धेन इन्द्रियस्य विषयीयचैतन्यावच्छेदनियामकत्वम्। स्वप्नदशायां व्याघ्रत्वाभिमानिनो न नरोऽहमित्यभिमानः अतस्तन्नियमनाय नियतविषयाभिमानव्यापारकोऽहङ्कारोऽपि स्वीकार्यः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु श्वासप्रश्वासदर्शनात् प्राणापान यदनुवर्त्तते तदनुमितश्च।

[illegible] इति [illegible]मिति भावः। ननु नित्यस्य चैतन्य [illegible] [illegible] किं महदादिस्वीकारेण [illegible] चैतन्यस्येति स्वाभाविकेति स्वाभाविकम् [illegible] यत् [illegible] सह अवच्छिन्नत्वं [illegible] [illegible] इति यावत् [illegible]। [illegible] स्यादिति [illegible] चैतन्यस्य नित्यत्वेन [illegible] [illegible] स्यात् विषय [illegible] सर्वत्र भोक्तृत्वात्, [illegible] महदादिस्वीकार [illegible] भावः। ननु प्रकृतेरेव विषयावच्छेद्यत्वनियामकत्वमस्त्वित्यत आह प्रकृत्येति। ननु [illegible] इत्यत आह घटादेरिति दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तिश्च [illegible] [illegible] इन्द्रियार्थ विषयसम्बन्धं युगपत् [illegible] स्वकार्यानुपपत्तौ व्यासङ्ग तदनुपपत्ति

प्रागुक्तभावाष्टकयोगि सौकार्य्यम्। तस्य ज्ञानरूपपरिणामेन सम्बद्धो विषयः पुरुषस्य स्वरूपतिरोधायकः, एवञ्च बुद्धितत्त्वनाशादेव विषयावच्छेदाभावात् पुंसो मोक्षः। भेदाग्रहाच्च चेतनोऽहं करोमीत्यभिमानः।१ तदुक्तं "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इति। सा च बुद्धिरंशत्रयवती, पुरुषोपरागः विषयोपरागः व्यापारावेशश्चेति, ममेदं कर्त्तव्यमित्यत्र ममेति चेतनोपरागः बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहात् अतात्त्विकः, इदमिति विषयोपरागः, तदुभयायत्तो व्यापारावेशः। बुद्ध्यारोपितचैतन्यस्य विषयेण सम्बन्धः ज्ञानं, ज्ञानेन सम्बन्धश्चेतनोऽहं करोमीत्युपलब्धिरित्याहुः। अत्राह,—

१।

सौगतमतमहं इति कपिलार्थं, तत्र चैतन्याविच्छन्न उपाधिभेदेन सौकार्य्यमिति भाव। अहङ्कारस्वीकारे युक्तिमाह, अहङ्कारस्त्विति, अहङ्कारार्थं "नियतविषयाभिमानविशेषश्च ततो निराऽहङ्कार अत्र स्वीकार्य्यं अन्यथा अनियतविषयाभिमानापत्तेः, तथाचाहङ्कारस्वीकारे [illegible] एवाभिमान इति नियतविषयाभिमानविशेषः। नियतविषयाभिमानीति नियत नियमित विषय आत्म देहादि यस्य सोऽभिमानी व्यापारो यस्य तादृशाऽहङ्कार इत्यर्थः। बुद्धितत्त्व सात्त्विकादि कार्यादि श्यादि, तत्राहारे स्वाश्रयपुरुषकल्पितम्, तथाच आवश्यकत्वादेकत्वेऽपि अनियतव्यापारादिकार्यदर्शनात् एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणव्यापारस्यानुपपत्तेस बुद्धितत्त्वभेदस्य" स्वीकार्य्यं अन्यथा सुषुप्तिदशायाम् अहङ्कारपर्य्यन्तव्यापारविरहेण तैजसकार्य्यानुपपत्तिरिति भावः। तत्र ज्ञानरूपपरिणामेनेत्यादि, अत्र भाव बुद्धितत्त्वस्य इन्द्रियप्रणालिकया तत्परिणामेनाय घट इत्यादिज्ञानेन सम्बन्धो घटादिविषय स्वाकारसमर्पणात् बुद्धिप्रतिबिम्बितचैतन्यसम्बन्धेन पुरुषस्य पुरुषस्वरूपतिरोधायकेन पुरुषस्य संसारसम्पादक बुद्धितत्त्वनाशे तु तत्परिणामभावात् घट इत्यादिज्ञानरूपत्वाभावात् विषया वच्छेदकाभावात् [illegible] तु न पुन [illegible]। एतच्च [illegible] दर्शयति, प्रकृतेरिति प्रकृतेर्या सत्त्वा गुणैः [illegible] क्रियमाणानि [illegible] अहङ्कार.

कर्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव न. ।
अन्यथाऽनपवर्ग. स्यादसंसारोऽथ वा ध्रुव ॥ १४ ॥

कृतिसमानाधिकरणास्तावद्धर्माधर्मौ द्वेषेच्छा भोगस्य कृतिसामानाधिकरण्यात्। एवञ्चेतिता चेतन स एव कृतिमानेव सोऽस्माकमत चेतनोऽहं करोमीतिप्रत्ययबलात्। दूषणान्तरमाहान्यथेति। यदि बुद्धिर्नित्या तदा बुद्ध्युपहितात्मन सर्वदावस्थानात् अनिर्मोक्ष स्यात् यद्यनित्या तदोत्पत्ता आत्मा अनित्यभावस्यात्, स्वत्वभावात् तथाच तदुत्पत्तौ मात्र तदान्वितधर्मादेरभावेन बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तौ नियतशरीरेन्द्रियादिकार्यस्यानुत्पत्तौ असंसार स्यादित्यर्थ ॥ १४ ॥

चार्वाकस्तु भवतु चेतनधर्मोऽदृष्ट चेतनश्च न नित्यविभु किन्तु कायाकारपरिणतभूतविशेष गौरोऽहं जानामीति प्रतीत्या रूपवत्त्वसिद्धेरित्यत्राह, —

अहमितिप्रत्यय तेन विमूढ आत्मा अन्त करण तत तथाविध पुरुष कर्ता जानाति मन्यते इत्यथ। बुद्धित उपलब्धभेदमदर्शनात् बुद्ध्यात्मना दर्शयति ता चेति उपदाय इत्यस्य अतीन्द्रियापि अतर्कीयतात पुरुषसम्बन्ध स च दर्पणसम्बद्धन विम्बवत् बुद्ध्यात्मचैतन्यप्रतिबिम्बरूपमारोपात्तात्त्विक विशेषोपराग विना कारेण बुद्धि तत्त्वस्य परिणाम स च नित्यतावात्मनस्तत्त्वजनितत्वेन वा मत। तदभावन पूर्वोक्तपुरुषोपराग विशेषोपरागाभीन व्यापारोत्थ तत्तत्त्व अन्यदेवेत्याह तेन कारण मनुष्यस्तापी व्यापारमेव इत्यथ। अनेन सुखस्य इति ज्ञानेन अर्थ घट इति ज्ञानेन सुखस्य चैतन्यस्यात्मनिष्ठ सम्बन्ध जनतोऽहं करोमि इत्याद्युपलब्धिरपलापाच्च। नियन्तार प्रयोजक बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तेरिति अनन्यत्र प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वादिति भाव ॥ १४ ॥

देहाभ्यन्तरेन्द्रियान्तरप्रवर्तकत्व मतमुत्थाप्य निरस्यति चार्वाकस्त्विति नन्वनादृष्टेऽपि चैतन्यवत्त्व आत्म भूतान्वित चाह कायाकारेति तथाच कायाकारपरिणतभूत

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात् ।
वासनासंक्रमो नास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥ १५ ॥

शरीरस्य चैतन्ये बाल्यदशायामनुभूतस्य यौवने स्मरणं न स्यात् अन्यदृष्टस्य अन्येनास्मरणमिति । न च बाल्य यौवनयोरेकं शरीरम्, अपक्रमात् पूर्वशरीरविभागात् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदात् पूर्वपरिमाणनाशस्याश्रयनाशहेतुकत्वात् । न च कारणेनानुभूतस्य कार्य्येण स्मरणं स्यादिति वाच्य । वासनासंक्रमाभावात्, अन्यथा मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन स्मरणापत्ते । ननूपादानवासनाया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत आह, न च गत्यन्तरं स्थिर इति स्थिरे स्थिरपक्षे पुरुषात् पुरुषान्तरोत्पत्तेरभावात् करादि शरीरस्योपादानं वाच्यं, तथाच विच्छिन्ने करादौ तदनुभूतस्य स्मरणं न स्यात्, खण्डशरीरे विच्छिन्न करादेरनुपादानत्वात् । न च परमाणूनां चैतन्यं तेषाञ्च स्थिरत्वात् स्मरणं स्यादिति वाच्यम् । तथा सति स्मरणस्यातीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्

रिणामस्यैव चैतन्यवत्त्वं न तु पूर्वकालावस्थेति भावः । अपक्रमाद्विभागादिति बोध्यमित्यादि । पूर्वशरीरविभागादिति तथाच पूर्वशरीरनाशं विना शरीरान्तरोत्पत्तौ एकत्र द्रव्योत्पत्ती द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् इति भावः । ननु पूर्वशरीरसंयोगवत्त्वेन तदेव न तु शरीरान्तरं तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञानादित्यत आह, परिमाणभेदेन द्रव्यभेदादिति, तथाच बाल्यादवस्थान्तरे प्रत्यभिज्ञानमिति न भावः । ननु परिमाणभेद एव कथं द्रव्यभेदक इत्यत आह पूर्वपरिमाणनाशस्याश्रयनाशहेतुकत्वादित्यत आह, पूर्व परिमाणनाशस्येति । ननु बीजशरीरजनके अवयवे एव संस्कारः तथाच कारणनिष्ठसंस्कारस्यैव कार्य्यनिष्ठस्मृतिजनकत्वमित्याह, न चेति । वासनासंक्रमाभावात् वासना संस्कारः, सङ्क्रमः सामानाधिकरण्यं, तथाच समानाधिकरणतयैव संस्कार कारणतायाँ हेतुत्वेन कारणनिष्ठसंस्कारस्य कार्य्यनिष्ठस्मृतिजनकत्वं न सम्भवतीति भावः । अन्यथा विभिन्नाधिकरणयोः संस्कारस्मरणयोः हेतुहेतुमद्भावे इत्यर्थः । उपादेये संक्रम इति तथाच पुरुषस्य उपादानकारणं न माता तस्या निमित्तकारणत्वात् इति

तच्चिट्ठरूपादिवत् करपरमाण्वनुभूतस्य विच्छिन्नकरपरमाण्वसन्नि-
धावस्मरणप्रसङ्गाच्च ॥ १५ ॥

नन्वस्तु-क्षणभङ्गः तथाच पूर्वपूर्वपरमाणुपुञ्जेनोपादेयोत्तरोत्तर परमाणुपुञ्ज इति न स्मरणानुपपत्तिरित्यत आह ।

न वैजात्यं विना तत् स्यात् न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥ १६ ॥

वैजात्यं कुर्वद्रूपत्वं विना न तत् क्षणिकत्वं स्यात् सिध्यतीत्यर्थः । स्थिर एव बीजादौ सहकारिलाभालाभाभ्यामेव कार्यजननाजन-नोपपत्तेः सोऽङ्कुरत्वादिनैवाङ्कुरादिजनकतोपपत्तेः, बीजव्यक्तिभेदा-भावे कुतः क्षणिकत्वं स्यात् । तस्मिन् जातिविशेषे च ऐन्द्रियका-त्वाभावेऽतीन्द्रियत्वेनाभ्युपगम्यमाने तत्रानुमानं न स्यात्, धूमकुर्वद्रूप

भाव । स्थिरपक्ष इति पूर्वापरयोराधाराधेयभावादित्यर्थः । तथाच क्षणिकत्वपक्षे कारस्य जीवनमरीरस्य परमाणुपुञ्जात्मकतया उपादानोपादेयभावेन वासना सङ्क्रमसम्भवेऽपि स्थिरपक्षे तदभावान्न सङ्क्रम सम्भवतीति भावः ॥ १३ ॥

क्षणभङ्गवादिबौद्धमतमुपन्यस्य निरस्यति, नन्वस्त्वित्यादि । क्षणभङ्ग भावमात्रस्य क्षौषधस्य स्थिरोपादानकालकल्पितशरीरप्रतियोगित्वम्, तत्र तत् तत्क्षणिकत्वम् इति बौद्धानां सिद्धान्तः । एतन्मते परमाणुपुञ्जं शरीरं क्षणवर्ती न सम्भवति क्षणद्वयावस्थितत्वाभावात् तथा सिद्धान्त पूर्वपरमाणुपुञ्जानां विनाशात् तत्र पुञ्जात् पुञ्जान्तरोत्पत्तिरित्येवमेव तथा सिद्धान्त ,तथाच पूर्वोत्तरयोरनयोरुपादानोपादेयभावेन वासनासङ्क्रमसम्भवात्- न स्मरणानुपपत्तिः । क्षणिकत्वं विरुध्यते तत् स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं न क्षणिकत्वं विप्रतिपत्तिः तत्र भावकोटिः बौद्धानां निषेधकोटिः नैयायिकानाम् । वैजात्य-म् स्वेतरवृत्तिः तत्र भावकोटिः बौद्धानां निषेधकोटिः नैयायिकानाम् । वैजात्य कुर्वद्रूपत्वं विनेति कुर्वद्रूपत्व जातिविशेष, तथाच भावः बौद्धेन यदि बीजानाम् अङ्कुर कारणत्वं नहि कुसूलस्थबीजादपि अङ्कुरोत्पत्त्यापत्तेः तत्र बीजानाम् अङ्कुरकारण तावच्छेदकं कुर्वद्रूपत्वम् अवश्यमभ्युपेयम्, तत्स्वीकारेऽपि यदि बीजानां स्थिरत्वं तदा कुसूलस्थबीजेऽपि कुर्वद्रूपत्वसम्भवात् तद्धावतादवस्थ्यं स्यात् अत एव क्षणिकत्वसिद्धिः, तथा

वह्नित्वादिनैव वह्न्यादेर्हेतुतया विलक्षणस्वकार्यजनकत्वेन सम्भावितस्य विजातीयधूमस्यैव वह्निजन्यत्वसम्भावनायां धूमसामान्ये हेतुत्वानिर्णयात्, तथाच कार्य-कारणभावरूपविपक्षबाधकतर्काधीनव्याप्तिनिर्णयस्यासम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति। तेनानुमानेन विना च क्षणिकत्वस्यासिद्धिः तस्यानुमानैकगम्यत्वात्। न च तत्र प्रत्यक्षमेव मानमिति वाच्यम्। निर्विकल्पकस्यैव तन्मते विषयजन्यतया प्रामाण्यं, तस्य च सविकल्पकोन्नेयतया क्षणिक इति सविकल्पकस्यासिद्धावसिद्धेः। किञ्चाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वं न जातिः शालित्वादिना सङ्करात् शालित्वमपहाय यवे तस्य सत्त्वात् शालित्वस्य कुशूलस्थे शालौ तदपहाय सत्त्वात् कुर्वद्रूपे शालौ तूभयोः समा-

---

[illegible]

वैशद्यादिति। अतएव रजतत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वं, विजातीय-संस्थानवदवयवकत्वरूपमुपाधिमादाय घट इत्यनुगतधीरिति ॥ १६ ॥

नन्वस्तु क्षणिकत्वे सन्देहः, न च प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थैर्यसिद्धौ कथं स इति वाच्यं, स एवायं घट इत्यत्र सन्देहसत्त्वात् चेत्राह,—

स्थैर्य-दृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः ।
एकतानिर्णयोपेन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

स्थैर्ये न सन्देहस्तस्य प्रत्यभिज्ञया विषयीकरणात्। न च प्रत्यभिज्ञानरूपे, तस्यापि तदनुव्यवसायेन निर्णयात्, प्रामाण्य

भावात्कामावनियामकः स तर्कः धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यात् इत्येवंरूप तद्धीनैत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षादिव क्षणिकत्वसिद्धिरित्यत आह, नाध्यक्षमिति अक्षज निर्विकल्पकं, निश्चय सविकल्पकं, क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् स्वनुमेय क्षणिकत्व-निर्विकल्पकमित्यर्थे, इदमपि तात्पर्यार्थं वर्णयति, न च स्वेच्छयाच्चिता, निर्विकल्पकध्ये वैधादि, बौद्धमते विषयस्य प्रत्यक्ष प्रमाणं तत्र निर्विकल्पकमेव, घटादि क्षणिक तथा घटानुपस्थितस्थैर्यव्यवसायाय घटादिसविकल्पकस्य घटादिविषयकत्व न सम्भवति कार्यनियतपूर्ववर्तित्व एव कारणत्वात्। न च स्वयं इति विषयस्य कार्यसहभावेन कारणत्वात् निर्विकल्पक प्रवाप्ति तत्र विषयस्य कारणत्वनियमो निर्विकल्पकोत्पत्तिसमये विषयाभावात् इति वाच्यम्। तत्पक्षे सर्वत्र नियतपूर्ववर्तित्वस्यैव कारणत्वरूपत्वात्। तथाच निर्विकल्पकस्य विषयापरत्वाभावसविकल्पकोऽपि सतया : निश्चयवत्परिकल्पनाविकल्प कादिष्टा क्षणिकत्वनिर्विकल्पकसिद्धिरिति भाव। अतएव मकरन्दकृता हरिदासेनोक्तं "बौद्धमते निर्विकल्पकमेव प्रमाणं न तु निश्चयात्मकमपीत्र सविकल्पकं तत्र निर्विकल्पकं सविकल्पकोऽप्यमिति सिद्धान्तः", प्रकृते च क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् अनुमेय क्षणिकत्व निर्विकल्पकमप्यनपेक्षीति भाव इति ॥ १६ ॥

क्षणिकत्वसन्देहेऽपि स्थैर्यसिद्धा चार्वाकाभिमतविभ्रमसिद्धिरिति शङ्कते अस्त्वित्यादिना, स्थ सन्देह स्थैर्ये, प्रत्यभिज्ञायां, प्रामाण्ये च, प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्ये वा, तत्र इत्याह, द्वये स्थैर्ये स्थैर्ये क्षणिकत्वाभावे न सन्देह इत्यर्थः, अत्र हेतुमाह दोषाणां तद्वै-

सत्त्वेऽपि न सन्देहः विशेषात्—सन्देहज्ञानस्य प्रामाण्यसन्देहे सन्देहस्याप्यसिद्धेः, प्रामाण्यस्यासिद्धौ प्रामाण्यसंशयस्याप्यभाव कोऽप्यनिर्णयात्। ननु प्रत्यभिज्ञाया प्रामाण्ये संशय लूनपुनर्जात केशादौ न प्रवासो केशा इत्यादेर्भ्रमत्वदर्शनात् तत्राह एकत्वेति। येन प्रमाणेन विरुद्धधर्मसंसर्गविरहेण क्षणिके घटे यदि तत्त्वि येव सति न नानात्वं किन्त्वभेद, तदा स्थिरे स्थिरत्वेऽपि नाना क्षणसम्बन्धेऽपि घटस्य न नानात्वं किन्त्वेकत्वम्, एकस्य ग्रामस्य नानाविषयसम्बन्धवत् एकस्य नानाकालसम्बन्धेऽपि अविरोधात्, तत्तत्कारणक्रमाधीनत्वात् तत्तत्कालसम्बन्धस्य ॥ १७ ॥

तदेव परलोकसाधनमागतम्। तत्रेदं शङ्कते कारणत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा, आद्ये लोकस्य सर्वान् प्रति लोकत्ववत् कारणस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् कारणत्वमपि स्यात् तथा च सर्व

[illegible]

कारणं सर्वस्य स्यात्। द्वितीये उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तद्दोष तादवस्थ्यात् औपाधिकत्वेऽनवस्था। किञ्च कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे सर्वदैवारभ्य कार्य्यं स्यात् तत्राह,—

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तुसत् ।
तद्युक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारणं न किम् ॥ १८ ॥

हेतुशक्तिं कारणत्वं, अनादृत्य अनिश्चित्य, नीलाद्यपि न वस्तुसत् न प्रामाणिकं, तथाच यत् पारमार्थिकं तत् साधारणं यथा नीलादि, कारणत्वञ्च यदि न साधारणं अतो न परमार्थसदित्यपि न स्यात् दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् नीलस्य कारणत्वस्वीकारेण सर्वत्राभावात् नित्यस्य नीलादेः प्रमाणागोचरत्वात्। किञ्चेत्याद्युक्तं दूषयति तद्युक्तमिति तद्युक्तं सहकारियुक्तं तत् कारणं, तत्र कार्य्ये शक्तमिति

तदेवान्यथा [illegible] [illegible] । स्वाभावि धर्मिणोऽनित्यत्वात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] औपाधिक [illegible], नीलस्य [illegible] प्रतीत्याऽपि यथा यत् नील तत् सर्वम् प्रति नील तथा यत् कारण तत् सर्वान् प्रति कारणं स्यादिति [illegible] स्वादिति तथाच कारणत्वस्यासाधारणत्वे [illegible] नित्यं न कारणं पारमार्थिकं नीलादिवत् साधारणमेव वस्त्वादिति भावः। कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे दोषान्तरमाह [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सहकारिसन्निधानकाले बीजस्य बीजत्वमिव सहकारिसन्निधानकाल [illegible] [illegible]। नीलाद्यपि न वस्तुसदिति यदि नीलादयो कारणत्वादयो [illegible] कारणस्य प्रामाणिकत्वमवस्थानं कार्यं कारण प्रामाणिकत्वस्य [illegible] [illegible] [illegible] यत् पारमार्थिकं तत्साधा रणम् इति व्याप्त्या प्रथम साधारणत्व पारमार्थिकत्वयोर्व्याप्तिग्रह उत्तरकाले कारणत्वस्य यदि न साधारणता [illegible] पक्षधर्मत्वेन व्याप्याभावानुमानम्, ईदृश मनुमानं बौद्धस्यासम्मतम् एतदनुमानं [illegible] न [illegible] एतदनुमानं न समीचीन मित्यत आह हेतुमाह दृष्टान्तं [illegible] [illegible] विना प्रमाणमिति कारणं विना अनुमानस्याप्रवृत्तेः, तथाच यो यत्सापेक्षो भवति स तदभावे भवति इति नियमात्

नोत्पत्तेरारम्भ कारणत्वम्। कारणत्वस्य साधारण्ये चेष्टापत्तिमाह इति साधारण्ये न किमिति, नीलादेरपि सर्वसाधारण्य यत् सर्वं स्रष्टा नीलत्वादिना व्यवक्रियमाणत्व तादृगस्य साधारण्य सहकारियुक्तस्य जनकत्वमित्यस्यापि तथा व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात्॥ १८॥

नन्वात्मनिष्ठमदृष्टं नामधर्म्म नित्यविभोस्तस्य कालतो देशतश्च व्यतिरेकाभावात् व्यतिरेकसहकृतान्वयस्यैव कारणताग्राहकत्वात्, तद्व्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्यैव कारणत्वाभ्युपगमात् तथाच समवायिकारणमपि असमवायिकारणनिमित्ताभ्यामपि न कार्यं जननीयं तत्प्रत्यासन्नाभ्यामेव ताभ्यां जननादित्यदृष्टस्य निष्फलत्वापत्तिः तथाच न प्रतिनियतात्मदेशजात्मीनभोगजनकत्वं कल्प्येत इत्याशङ्क्य,—

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible]

"पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित्।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्म्मिधीरन्यथा न हि॥१६॥"

व्यतिरेकगर्भं न कारणत्वं किन्त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्ति-भावः। हि हेतौ, यतो ग्राहको न व्यतिरेकः धर्म्मिग्राहकमानेनापि तस्य प्रमापणात् इत्यतो मीयते येन केनचित् व्यापकस्य नित्यस्यात्मनः येन केनचित् प्रमीयते, अन्यथा धर्म्मिधीरेव न स्यात्, तथाच धर्म्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं तस्य हेतुत्वं, घटादिकं प्रति कपालादेरन्वय-व्यतिरेकदर्शनात् समवेतकार्य्यं प्रति द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन कारणत्वस्य कल्पनात्, पृथिव्यादिबाधे परिशेषेण ज्ञानेच्छादौ पृथिव्यादिभिन्न-समवायिनः सिद्धिः। वस्तुतस्तु समवायिकारणताघटकोऽन्योन्या-भावः, यत्र कपालं तत्र घटवदितिवत् यो न आत्मा न तत्र ज्ञानादि इतिधीसद्भावात्। एवं यो न कालस्तत्र सम्बन्ध-

---

कारणताम् व्यतिरेकसहितां आह। पूर्वभावोऽपीति हि यत पूर्ववर्त्तित्वरूप हेतुत्वम्, तत् नित्यस्य कालस्य व्यतिरेकाप्रतियोगिनः। व्यापकस्यापि हेतुतो व्यतिरेकाप्रति योगिनोऽपि, आत्मन तद्धेतुत्वं येन केनचित् प्रमाणेन धर्म्मिग्राहकप्रमाणेन मीयते निर्णीयते, अन्यथा हेतुत्वाभावे न धर्म्मिधी स्यादिति शेष, इति कारिकार्थः। व्याख्यायां ग्राहको न व्यतिरेक इति तथाचान्वयव्यतिरेकग्रहस्य न कारणताग्रहसामान्यं प्रति हेतुत्व-मिति भावः। धर्म्मिग्राहकप्रमाणसिद्धमिति, प्रमाणञ्च ज्ञानेच्छादिकं समवायिकारणजन्य-समवेतकार्यत्वादित्यनुमानम्, ... कार्यत्वात् ... ज्ञानादि ... न च ज्ञानादिकं ... गुणत्वात् ... समवायिकारणत्वसिद्धिः। ... सिद्धौ तस्य हेतुत्वस्य धर्म्मिग्राहकमानसिद्धत्व-मित्यनुमानेन ... सिद्धे तत्र ... भवति-मिति वाच्यम्। ... सिद्धौ तत् ... भवति इति ... तथाच कायात् ... हेतुत्वस्य धर्म्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्। ... प्रतीति तथाच ... अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटादिकं प्रति कपालादेः समवायिकारणत्वे सिद्धे परिशेषतोऽपीति

विशेषेण ■ घट इति निमित्तकारणस्याधिकरणीभूतस्य कारणताया अन्योन्याभावकूटव्यतिरेकेण ग्राह्या। एवञ्च माया-प्रकृत्यविद्यादिपदमर्थैतदुपरमिति न "मायिकं जगत्" इत्यादिश्रुतिविरोधः, तथाचादृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः॥ १८॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह।

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो-
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता।
देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम॥२०

इति प्रथमः स्तवकः।

इति स्तवकसमाप्तौ, यस्येयमसमा सहकारिशक्तिः कारणं, एषा सहकारिरूपा माया, असमत्वं सर्वकार्यापेक्षणीयत्वात्, दुरुन्नेयत्वात् शास्त्रैकगम्यायामायापदेऽदृष्टे माया, मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञान प्रतिबध्यत्वात् सैवाविद्या, उदिता उक्ता, असौ देवो मम मनसि

[illegible]

[illegible]

स्वविषयां साक्षादभिरतिं साक्षात्कारि ज्ञानं, बध्नातु जनयतु साक्षि-तया साक्षीभूय, निर्णायकतया साक्षित्वं, शान्तः रागादिगुणशून्यः, प्रपञ्चस्य मिथ्याज्ञानादेः कल्लोलः मिथ्याज्ञानपरम्परा, तस्याः कोला-हलः किंवदन्ती सा विरता यस्मादिति ॥ २० ॥

इति प्रथमस्तवकव्याख्यानम्।

द्वितीयः स्तवकः।

* अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवादिति द्वितीयविप्रति-पत्तिः। अन्यथा ईश्वरं विनापि परलोकसाधनं यागाद्यनुष्ठानं सम्भवति यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदगम्यत्वात् नित्यनिर्दोषतया च वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यस्य यद्वा इति वेद-

---

इति वाच्यम्। दोषविशेषमनुमाय ... विशेषे ... मात्रापदस्य प्रकाशात्। कारिकायां प्रबोधभयात् इति प्रबोधात् तत्त्वज्ञानात् भयम् ... तस्मादित्यर्थः, ... विशेषेति विरोधार्थकमपर ... तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धत्वादिति। ... स्यादिति ... ॥ २० ॥

इति श्रीकमलाकान्तपण्डितवर्धमानोपाध्यायविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्यायां प्रथमस्तवकव्याख्यानिवृत्तिः समाप्ता।

द्वितीयां मीमांसकविप्रतिपत्तिमुत्थापयति अन्यथापीति, तथाच वेदं पौरुषेयो न वेति विप्रतिपत्तिः, अत्र विधिकोटिर्नैयायिकानां, निषेधकोटिर्मीमांसकानाम्। अथवा यागादौ ... साधनताप्रमा ... यथार्थज्ञानपूर्विका न वेत्यादिरूपा विप्रतिपत्तिः, ... यथार्थज्ञानपूर्वकत्वमादाय सिद्धसाधनवारणाय ... निर्दोषत्वं ... नित्यनिर्दोषत्वमिति नित्यतया निर्दोषतया चेत्यर्थः ...

कारणतया नेश्वरसिद्धिः, योगर्द्धिसम्पादितसार्वज्ञ्यकपिलादिपूर्वक एव वा वेदोऽस्तु इत्यत आह,—

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात्।
तदन्यस्मिन्न विश्वासान्न विधान्तरसम्भवः॥१॥

शाब्दी प्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थधीरूपगुणजन्या इति गुणाश्रयतया ईश्वरसिद्धिः। ननु अकर्तृकेऽस्तु यथार्थवाक्यार्थधीर्गुणः अकर्तृके च वेदे निर्दोषत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमस्तु, महाजनपरिग्रहेण च प्रामाण्यग्रह इत्यत आह सर्गप्रलयसम्भवादिति, प्रलयोत्तरं पूर्ववेदनाशादुत्तरवेदस्य नायं प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहस्यापि तदा अभावात्। शब्दस्यानित्यत्वम् उत्पन्नो गकार इति प्रतीतिसिद्धं, प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमपि प्रलयसम्भवान्नास्तीति भावः। कपिलादय एव पूर्वसर्गादौ पूर्वसर्गाभ्यस्तयोगजन्यधर्मानुभवात् साक्षात्कृतसकलार्थाः कर्तारः सन्तु इत्यत आह तदन्यस्मिन्निति, विश्व-

---

पुरुषाधीनत्वं [illegible] वाक्ये [illegible] नित्यत्वात् वेदे [illegible] नास्तीति भावः। ननु वेदस्य ईश्वरप्रणीतत्वं कथं तत्प्रामाण्यम् इत्यत आह, वेदेऽपि तथाच वेदः प्रमाणं महाजनपरिगृहीतत्वादित्यनुमानेन वेदप्रामाण्यग्रह इति भावः। नेश्वरसिद्धिरिति, तथाच वेदो न पौरुषेयः [illegible] इत्यनुमानेन वेदे [illegible] कर्त्रन्तराभावात् नेश्वरसिद्धिरिति भावः। वेदस्य [illegible] योगीति, तदानीं सर्वज्ञाः कपिलादय एव वेदकर्तारः [illegible] न नित्यसर्वज्ञसिद्धिरिति भावः। [illegible] प्रमायाः परतन्त्रत्वात् पराधीनत्वादित्यर्थः। [illegible] शाब्दीप्रमेति, तथाच वेदजन्या शाब्दी प्रमा गुणजन्या प्रमात्वात् [illegible] इत्यनुमानेन [illegible] यथार्थधीरूपगुणवत्त्वं सिद्धं वेदकर्तृत्वं [illegible] [illegible] [illegible] इत्यनुमानेन [illegible] इति भावः। महाजनपरिग्रहेणेति [illegible] महाजनपरिगृहीतत्वेन [illegible]। सर्वेश्वर-

वर्षादिवद्भवोपाधिर्वृत्तिरोधः सुषुप्तिवत् ।
उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्णा मायावत् समयादयः ॥ २ ॥

यथा वर्षादिनस्याव्यवहितवर्षादिनपूर्वकत्वे माध्ये राशिविशेषा वच्छिन्नरविकालपूर्वकत्वमुपाधिस्तथाहोरात्रस्याव्यवहिताहोरात्रपूर्वक त्वेऽव्यवहितसंसारपूर्वकत्वमुपाधिः, भवोपाधि संसारावच्छेदक कालोपाधि स एव उपाधिरित्यर्थः । सुषुप्तिकाले कतिपयव्यक्ति निष्ठभोगजनकादृष्टनिरोधवत् कालविशेषात् समस्तात्मना समस्ता दृष्टनिरोधस्तदिदमुक्तं वृत्तिरोध सुषुप्तिवदिति । उद्भिद् शाकविशेष स्तस्य यथा तण्डुलकणात् शाकविशेषबीजाच्च उद्भव, यथा वा वृश्चि कस्य गोमयाद् वृश्चिकाच्च उद्भवस्तथा कालविशेषेऽदृष्टविशेषात् केवलात् वर्णानां ब्राह्मणात् ब्राह्मणोत्पत्ति वैजात्यस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार । यथा मायावी सुसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकं कृत्वा दारुपुत्रक घटमानयेत्यादि नियोज्य घटानयन सम्पाद्य बालकस्य

सार्वेऽभावजनकत्वेऽपि वस्त्ववितम् इत्याह । एकदा सर्वकार्यानुत्पादस्तु कालवशेन सामग्रीप्रतिबन्धकत्वसम्पादनद्वारा कल्पनीय तथाच कालोपाधि भीजाधिकरणं कालोपाधि स्तादृशप्रलयस्थाप्यच्छेदेन मात्यविरहविरोध इति भाव । सुषुप्तिरिति एकदा सकलादृष्ट कार्याजनकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा इत्यनन्तरमाक्षेपात् वर्णादिमतावविच्छेदादित्यर्थ । वर्णादिकालो यथा दर्शनेति ब्राह्मणशिवत्वनशादवेनुदिनम, पादिना मनरादिपरि ग्रह । प्रलयकालकल्पनमिति व्याख्यातां वर्षादिना यथा वर्षादिनम् अव्यवहित वर्षादिनपूर्वकं वर्षादिनत्वात् आधुनिकवर्षादिनवदित्यनेन वर्षादिनत्वहेतु कार्य्य सिद्धान्ततत्राव्यवहितवर्षादिनपूर्वकत्वमुपाधिमादायाव्यवहितपूर्वकत्वसाधने उपाधिना धीपाधितत्व मत्यवहितवर्षादिनपूर्वकत्वसिद्धिरिति तात्पर्यम् तथा अहोरात्रम् अव्यवहिताहोरात्र पूर्वकम् अहोरात्रत्वात् आधुनिकाहोरात्रवदित्यत्र अहोरात्रत्वपो हेतु अव्यवहितसंसार पूर्वकत्वरूप उपाधिना दूषणेऽधिकम् अव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वसिद्धिरिति शनिरिति बुद्धिदिनाधयम् । अत्र वर्षादिनादिनाऽभाविते अकाट सिद्धान्ततत्राख्य

व्युत्पत्तौ प्रयोजकस्तथेश्वरोऽपि प्रयोज्य-प्रयोजकभावापन्नं शरीरद्वयं परिगृह्य व्यवहारं कृत्वा तदानीन्तनानां शक्तिं ग्राहयति। एवं घटादिसम्प्रदायमपि स्वयं कृत्वा शिक्षयति, तदिदमुक्तं मायावत् समयादय इति। समयः शक्तिग्रहः ॥ २ ॥

बाधके निरस्ते साधकमप्याह,—

जन्म-संस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्याय-कर्मणोः।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥ ३ ॥

सम्प्रदायस्य वेदादिसम्प्रदायस्य ह्रासोऽनुमीयतां, कुतः जन्मादेर्ह्रासदर्शनात्। प्रयोगश्च वेदादिसम्प्रदायोऽयमत्यन्तमुच्छिद्यते ह्रसमानत्वात् प्रदीपवत्। स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्याह जन्मेति। पूर्वं मानस्यः प्रजास्ततः पुत्रमात्रार्थितामयुक्तमैथुनजाः सम्प्रति सम्भोगकामिप्रकृत्यायजितजन्मान इति जन्मह्रासः। पूर्वं चरकप्रभृतिषु

साधनाव्यापकत्वम्। "यावीन् यच्छिन्नस्याधिकरणकालाव्यवहितपूर्वकालत्व उपाधेः हिताद्गदाविमहोदावे प्रभाग क्रमम्" इति नियमेन यत्रादिद्वितीयवं वाविकल्पयते वतः कल्पयोऽपारात्, तादृशाहोगतास्वभावेन यच्चवहितसंचारपूर्वकत्वस्य उपाधेः साधनाव्यापकत्वं, कालनियमानङ्गीकारे उपाधेः साधनाव्यापकत्वहान्यापत्तेः। केचित्तु साधनाव्यापकत्वमिवाहुः। तन्मन्दं परैः प्रमयाभ्युपगमेन स्वर्गाद्यधिकारार्थेन उपाधेः साधनाव्यापकत्वमिवाहुः। तन्मन्दं यदेः ... इति। तृतीयबाधक- सम्पादे सर्गादिप्रसिद्धिः। द्वितीयबाधकमुद्धरति सुषुप्तिकाल इति। तृतीयबाधकमुद्धरति यथा ... इत्यादि। पञ्चमबाधकमुद्धरति एव- मुद्धरति चक्रादिति, चतुर्थबाधकमुद्धरति

मित्यादि ॥ २ ॥

बाधके निरस्ते इति यथाच बाधकसत्त्वे साधकमकिञ्चित्करं भवति अतो बाधक- निरासानन्तरं साधकोपन्यासो नातिरिक्त भावः। ह्रास इति स्वाश्रयकालोत्तरकालत्व- भावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। अभिमतसिद्धानुकूलं प्रयोगमाह . प्रयोगश्चेति अनुमानयेदर्थः, यथाहुच्छिद्यत इति स्वसजातीयानधिकरणकालवृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वम् अत्यन्तोच्छेदः, तदाह स्वसजातीयानधिकरणकालः प्रलयकाल एव तद्वृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वं वैदादिसम्प्र-

संस्कार [illegible] [illegible] इत्यर्थः कथञ्चिदिति संस्कार ज्ञानम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादिक्रमेण [illegible]। [illegible] इति [illegible] [illegible] पूर्व[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] यत्र [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] धर्मज्ञानम्। पूर्व [illegible] [illegible] [illegible] धर्मज्ञानम्। स्वाध्याय स्वाध्ययनस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अध्ययन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ज्ञानम् इति [illegible] [illegible]। एवञ्च [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] सिद्धिः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] इत्यर्थः [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पाषण्डसंसर्गप्रतारणादिनिबन्धनान्या या प्रवृत्तिर्यागादौ तदा महा-
जनस्तत्परिग्रहात् वेदप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

क्षारं क्षारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवम्
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि ॥४॥

इति द्वितीयः स्तवकः ।

विहङ्गमकल्पेति यावत् योऽभ्यास सर्वैरत्नाद्यै सत्य या व्यवहृता चासक्ति तन्निबन्धना या प्रवृत्ति । अभिसन्धि पराभिदृष्टा तन्निबन्धना या प्रतारण पाषण्ड सदाचारत्यागी तेन सह य संसर्ग, तन्निबन्धना या प्रवृत्ति, प्रतारणा परवञ्चनेच्छा तन्निबन्धना या प्रवृत्ति, आदिपदात् एवमभि मानादिनिबन्धना या प्रवृत्ति, तत्तत्पदविभेदद्वारविशिष्टा या वादविजिगीषप्रवृत्ति तदान् महाजन इत्यर्थ ॥ ३ ॥

यस्तेनापि मननकालेऽपि य इति शाद्विस्य नमन् भूयासम् इत्यन्वयः । स च यथा अलौकिकाद्भुतमयम् अलौकिकं लीला महामायात क्षारं क्षारमित्यादि य इन्द्रजालमिव अलौकिकाद्भुतमयम् अलौकिकं लीलम् अद्भुतमयं विचित्ररूपं जगत् कार्यजात क्षारं क्षारं कृत्वा कृत्वा संहरन् हारं हारं कुर्वन् हारं हारं कृत्वा कृत्वा कुर्वन् उत्पादयन् क्रीडति स्वस्वरूपेण स्फुरति यथोऽयम् ऐन्द्रजालिक यथा इन्द्रजालं पुनः पुनर्घटयन् क्रीडति तथा क्रीडतीत्यर्थः, क्रीडावैचित्र्यख्यापनार्थम् अलौकिकाद्भुत मयमिति जगद्विशेषणम् । ननु सहकारिविशेषं विना कथं विचित्रकार्यं सृजेत् इत्याकाङ्क्षायामाह मायावशादिति अदृष्ट सहकारिहेतुभूतादृष्टसहकारिबलेन, मायावशादिति संहरन् कुर्वन् इत्युभयत्रान्वयम् । तं कीदृशं देवं मूर्त्तं, स्वविषयोजकत्वात् निरवग्रहेति निवृत्तिरूप स्फुरदभिध्यानमानम्, भावाद्वैतेच्छमिति यावत् विश्वासैकभुवं प्रमादादिदोषरहित, सर्व तदनुग्रहकारण शिव मङ्गलरूपम् ॥ ४ ॥

इति श्रीरामभट्टात्मजवरदराजकृतायां कुसुमाञ्जलिव्याख्यायां
द्वितीयस्तवकव्याख्या विवृतिः समाप्ता ।

तृतीयः स्तवकः।

तदभावावेदकप्रमाणसम्भवादिति तृतीयविप्रतिपत्तिः। भूतले घटाभाववदीश्वरस्याप्यनुपलब्धेरभावस्य ग्रहात्, परमात्मनोऽयोग्यतया योग्यानुपलब्धेरभावात् नाभावग्रहो यदि तदा शशशृङ्गस्याप्ययोग्यस्य नाभावः सिद्ध्येदित्यत आह।

योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम्।
क्वायोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम्॥ १॥

अयोग्ये परमात्मनि योग्यानुपलब्धिः कुतः, सैव बाधिका, या चास्ति सा न बाधिका अन्यथाकाशधर्माधर्मादिविलयापत्तेः। शृङ्गन्तु योग्यमेव तथाच कुतः प्रतिबन्धिः। अयोग्यन्तु शशशृङ्गं न

तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपक्रमते तदभावावेदकेति अनुपलब्धिरभाव-बाधिका न तावत् विप्रतिपत्तिः अत्र विधिकोटिः मीमांसकानाम् अभावकोटिः नैयायिकानाम्। न चानुपलब्ध्या बाधः [illegible] यथा गगनस्य न चाक्षुषत्वाभावः तथा अनुपलब्ध्या [illegible] न ईश्वरस्य सिद्ध्यभावात् इति वाच्यम्। क्षित्यादिकं यदि ईश्वरकर्तृकं स्यात् तदा घटवत् उपलभ्येत यतो नोपलभ्यते अत ईश्वरकर्तृकत्वानुपलब्ध्या क्षित्यादौ ईश्वरकर्तृकत्वाभावनिश्चय इति सकर्तृकत्वानुमाने कार्यत्वादिहेत्वनुमानबाधापत्तिरिति मीमांसकाशयः। [illegible] तु [illegible] प्रतियोगि[illegible] एव साधनीय इति न [illegible]। ननु [illegible] अतीन्द्रियमात्रे [illegible] अत अत्रापि योग्यानुपलब्धेः [illegible] [illegible] [illegible] इति। योग्यानुपलब्धिरिति [illegible] [illegible], योग्यानुपलब्धि [illegible]। सैव योग्यानुपलब्धिरेव, बाधिका अभावसाधिका या चास्ति, तथाच ईश्वरे अनुपलब्धिरस्ति सा [illegible] योग्यानुपलब्धेरभावसाधकत्वादिति भावः। अन्यथा अनुपलब्धि[illegible] इत्यर्थः। कारिकायां प्रतिबन्धिरिति यदि तु शशशृङ्गं योग्यमेव तदा

साध्यते किन्तु साधकाभाव एव तत्र। प्रकृते च पञ्चमस्तबके साधकस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ननु कर्तृत्वव्यापकशरीर प्रयोजनाभिसन्धानयो रभावात् ईश्वरस्याभावोऽनुमेय इत्यत आह कानुमानमनाश्रयमिति। ईश्वरस्याश्रयस्य पक्षस्यासिद्धेः, सिद्धौ च धर्मिग्राहकमानेन अनुमाने बाध एव ॥ १ ॥

ननु असत्ख्यात्युपनीत ईश्वरस्तत्र कर्तृत्वाभावः तस्यैव बाधाय साध्य इत्यत आह।

व्यावर्त्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥२॥

पुरतो न प्रतिबन्धिविषयं, तथाम् इति [illegible] [illegible] [illegible] व्याख्याया प्रकल्पितेति। न बाधक इति न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यत आह। [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] इति द्रष्टव्यम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १ ॥
[illegible]

यावच्चैः प्रतिषेध्यः, तदभावत्ता मायिकी पारमार्थिकी किं यतः विशेष्यता अभावस्याश्रयता, तथाचालोकं न विशेष्यमित्यर्थः। अभाव विरहात्मत्वं प्रतियोगित्वमवस्तुनो नेति नालोकस्य प्रतिषेधाधिकरणत्ववत् प्रतिषेध्यत्वमपीति भावः ॥ २ ॥

ननु अयोग्यस्याप्यनुपलब्ध्या कथं नाभावग्रह इत्यत आह,

दृष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥३॥

योग्यानुपलब्धिरेवाभावग्राहिका, अन्यथाऽतीन्द्रियस्याप्युच्छेदापत्तेः। योग्यता च प्रतियोगि तद्व्याप्येतरयावदुपलम्भसामग्रीसमव-

---

धान, तदुपनीत अविषय इत्यर्थः। तत्रैव दीति, तथाच [illegible] सर्वेषामप्यभावप्रति [illegible] [illegible] ईश्वरोनास्ति [illegible] ईश्वराभाव [illegible] इति भावः। प्रतिषेध्य प्रतिषेध्य प्रतियोगीति यावत्। विशेष्यता [illegible] [illegible] [illegible], तथाच विशेष्यता [illegible] [illegible] एव [illegible] भावः ॥ २ ॥

[illegible] [illegible] [illegible], अयोग्यस्य [illegible] [illegible] अनुपलब्धौ योग्यतामविशेष्यानुपलब्धो [illegible]। [illegible] नाभावग्रह इति, तथाच प्रतियोगि [illegible] [illegible] भावः। [illegible] [illegible] योग्यता [illegible], तथाच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], दृष्टोपलम्भेत्यादि। प्रतियोगि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], प्रतियोगिन [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] द्विविधा सामग्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] द्वितीया च [illegible] [illegible]

धानम्, एवञ्च संसर्गस्य योग्यता दुष्टा दोषघटितोपलम्भसामग्री बाधा, तस्यां सत्यामनुपलब्धिर्न किन्तूपलब्धिरेव स्यात्, अदृष्टे च सा योग्यता नास्तीति ॥ २ ॥

मन्वात्मा किञ्चिदनभिज्ञः स्वनिष्ठकर्तृत्वानिरूपकचितिको वा आत्मत्वादित्यत्राह ।

दृष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽंशे हेत्वसिद्धिरगोचरे ।
नान्या सामान्यतः सिद्धिर्ज्ञातावपि तथैव सा ॥४॥

प्रसिद्धे संसार्यात्मनि पक्षे दृष्टसिद्धिः सिद्धसाधनम्, अगोचरे अज्ञाते ईश्वरे हेत्वसिद्धिः हेतोरज्ञानं, आत्मत्वेन सामान्यतः सिद्धः पक्षश्चेत् तत्राप्यस्मदादिस्तदितर आत्मा वा पक्ष इति विकल्पे सिद्ध-

---

[illegible]

मासीति न [illegible] इति ॥ २ ॥

[illegible]

साधर्म्यं हेत्वसिद्धिर्वा । नन्वाप्तत्वं जातिः पक्षस्तत्राह जातावपि तथैव चेति । आप्तत्वं जातिर्न क्षितिकर्त्री इत्यत्रेष्टसिद्धिः सिद्धसाधनं, हेतौ च तत्साधकत्वमिति हेत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वागमादिसिद्धात्मनि अकर्तृत्वं साध्यं तत्राह ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥५॥

आगमादेः प्रमाणत्वे तत एव ईश्वरस्य कर्त्तृत्वादिसिद्धौ कर्त्तृत्वाद्यभावसाधने बाधः । आगमादेरप्रमाणत्वे सैवाश्रयासिद्धिः उद्धता उत्कटा ॥ ५ ॥

अत्र अक्षितिकर्तृत्वासिद्धपक्षतावच्छेदकत्वम् अव्याहतमेव, नैयायिकमते ईश्वरस्य सर्वक्षितिकर्तृत्वात् अक्षितिकर्तृत्वासिद्धपक्षतावच्छेदकस्य न प्रसिद्धिरिति तदयम् । हेतोर-सिद्धिमिति तत्राह पक्षसिद्धेन हेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् पक्षाभावे सिद्धिविषयत्वा-भावात् न पक्षधर्मत्वविशिष्टहेतुज्ञानमिति भावः । आप्तत्वेन जात्यन्तर सिद्ध इति तत्राह जीवेश्वरसाधारण्येन सामान्यरूपेण पक्षत्वात् पक्षासिद्धिरिति भावः । एतदपि विकल्प्य दूषयति तर्हि त्यादिना । कारिकायां अत्या सामान्यत सिद्धिरिति ॥ यथा पक्षादौ सामान्यत सामान्यरूपेण आप्तत्वेन सिद्धिः पक्षसिद्धिरित्यर्थः । जातावपी-तीति । न च आप्तत्वं न सर्वत्र सर्वकर्तृत्वनियतमेव जातित्वात् गोत्वादिवदनुगतात् न सिद्धसाधनं हेत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्विशेष सर्वत्र सर्वकर्तृत्वनियमस्यैवतत्त्वाप्रसिद्धत्वात् सपीक्षाभावस्य ध्रुवेण निरस्तत्वात् निश्चयस्य साध्यत्वादिति ॥ ४ ॥

ईश्वरपक्षकाकर्तृत्वाभावानुमाने आगमजन्यज्ञानादिरूपपक्षसिद्धिसापेक्षत्वात् कथं पक्षा-सिद्धिरित्याशङ्कते, नन्विति आहेति । आगमादेरिति, न आगमादेर्धर्मिग्राहकप्रामाण्येऽपि न कर्तृत्वादिधर्मांशे प्रामाण्यमिति वाच्यम् । धर्मिविशेषात् उभयत्रैव प्रामाण्यसिद्धेरिति । अनिषेधनमिति न कर्तृत्वाद्यभावसाधनमित्यर्थः । आभासत्वे इति कारिकायां विव-क्षोति, आगमादेरप्रमाणत्वे इति, धर्मिग्राहके प्रमाणसत्त्वाभावे, उद्भटैव पक्षासि-द्धिः ॥ ५ ॥

अत्र चार्वाकाः योग्यताविशेषणेन किं, यत्र प्रत्यक्षं तन्नास्ति इत्यनुपलब्धिमात्रमेव बाधकं स्यात्, अनुमानविलोपश्चेट एव धूमदर्शनानन्तरं वह्न्यर्थप्रवृत्तिश्च सम्भावनामात्रादिति तत्राह ।

दृश्यादृश्योर्न सन्देहोभावाभावविनिश्चयात् ।
अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देहः, स च दृश्ये नास्ति तस्य निश्चयात्, अदृष्टौ च नास्ति अनुपलब्धौ तदभावस्यैव निर्णयात् । एवमदृश्या अनुपलब्ध्या, हेतौ प्रत्यक्षकारणे चक्षुरादौ बाधिते सति प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यात्, अनुपलब्धिकालेऽपि तस्य सत्त्वे तु व्यभिचारात् नानुपलब्धिरभावावधारणे हेतुः । एवञ्च गृहान्निर्गतश्चार्वाकः

योग्यताविशेषणेन किमित्यस्य अनुपलब्धेरित्यादि, अनुपलब्धिमात्रमिति मात्रपदेन योग्यतादिसहकारित्वाव्यवच्छेदः । बाधकमिति अभावबाधकमित्यर्थः, ननु अन्यथा-सिद्धपदार्थबोधार्थम् अनुमानप्रामाण्यकल्पनं, यदि "यद्दृश्यम् तन्नास्ति" इति चार्वाक-सिद्धान्तात् प्रत्यक्षाविषयपदार्थस्यापलापः तदा अनुमानप्रमाणं [illegible], अनुमानविलोपश्चेति । अत्रानुमानविलोपे धूमदर्शनानन्तरं वह्निमनुमाय वह्न्यर्थं प्रवर्तने तत्र स्यात् इत्यत आह धूमदर्शनानन्तरमिति, सम्भावनामात्रादिति सम्भवमात्रादित्यर्थः, तथा च 'वह्निः' सन्दिहानः सन् वह्न्यर्थं पर्वतादौ प्रवर्तत इति भावः । न सन्देह इति तथाच भवन्मते [illegible] 'अदृश्य सम्भावनामात्रात्' इत्यत्र [illegible] भावः । दृश्यादृश्योरिति [illegible], इति वह्न्यादौ चक्षुरादिसन्निकर्षे, तत्-सत्त्वे भावस्य [illegible] निश्चय, अदृष्टि- वह्न्यादौ चक्षुरादिसन्निकर्षाभावे तत्सत्त्वे [illegible] इति न वह्निसम्भावनेत्यर्थः । अदृष्टि-[illegible] [illegible] [illegible] निश्चिति न [illegible] अनुपलब्ध्या बाधिते चक्षुरादौ बाधिते हेतावपि हेतौ प्रत्यक्षहेतौ [illegible] प्रत्यक्षस्य प्रमाणम् प्रतियोगितया निर्णेय इत्यर्थः । प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यादिति [illegible] इति चार्वाकसिद्धान्तस्याभावः [illegible] इत्यर्थः । नानुपलब्धिरिति नानुपलब्धिमात्रमित्यर्थः । [illegible] [illegible] चेत्यर्थः । [illegible], न च [illegible]-

पुत्र-दाराद्यभावादिकमनवगम्य विक्रोशेत्, परावृत्तोऽपि कुटुम्बं नाह्लादयेत् तदा तेषां सत्त्वे चानुपलब्धिर्व्यभिचारिणी न हेतुः स्यादिति ॥ ६ ॥

ननु यद्यनुपलम्भमात्रं नाभावसाधकं तदा अयोग्योपाधिशङ्कया धूमादावपि व्यभिचारशङ्कया न व्याप्तिनिश्चयः स्यादिति गतमनुमानेनेत्यत्राह।

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥ ७ ॥

तद्देश-तत्कालयोर्व्यभिचाराभावनिश्चयात् कालान्तरस्थ-देशान्तरस्थयोर्व्यभिचारशङ्का स्यात् कालान्तर-देशान्तरस्थस्यानवगतस्यानुमानादेवेति सिद्धमनुमानम्। शङ्का न चेत्, ततः शङ्काविरहे तरां सुतरामनुमानम्। ननु किं शङ्कानिवर्त्तकं तत्राह, तर्कः शङ्कावधिर्मत इति।

संस्थि तत्तदधिकरणानाम् असन्निकृष्टत्वात् तत्र पुत्राद्यभावनिश्चयः सन्निकृष्टदेशे अभावनिश्चयेऽपि असन्निधानात् शोकः स्यादिति भावः। अधिकरणज्ञानमात्रम् अभावधीहेतुः न तु तदिन्द्रियसन्निकर्षोऽपि इति चार्वाकसिद्धान्तमाश्रित्य तच्चोक्तत्वात्। अत एव तेषां मते तत्तदधिकरणासन्निकर्षेऽपि देवदत्ताद्यभावो गृह्यत इति। न च पुत्रादेः तदानीं सत्त्वात् न विक्रोश इति वाच्यम्। पुत्रादिस्मरणस्य तदभाववत्त्वे अनुकूलत्वेन प्रतियोगिस्मरणाभावात् प्रतियोगिविरहात् अभावधीहेतुत्वादिति ॥ ६ ॥

योग्यानुपलम्भं प्रमाणयतश्चार्वाकस्य योग्यानामनुपलब्धौ योग्यानुपलब्ध्या अभावनिर्णये अपि अयोग्यानाम् उपाधीनाम् अभावनिर्णयाभावात् हेतौ संशयेन व्यभिचारसंशयात् व्याप्तिनिश्चयाभावेन अनुमानविलोप स्यादिति चार्वाक आह ननु यदीत्यादि, अनुपलम्भमात्रमिति तथाच अयोग्यानुपलब्धेरभावव्याप्यनिर्णायकत्वात् अयोग्योपाधेरनुपलब्ध्या अभावाविषयत्वेन संशयात् न व्याप्तिनिश्चयः इति नानुमानविलोप इति भावः। व्यभिचारशङ्कया न व्याप्तिनिश्चय इति, तदर्थनिश्चयो धूमादावेव प्रतिबन्धकमनेनेदमुक्तम्। शङ्कावधिरिति शङ्काया अवधिः सीमा निवर्त्तक इति यावत्

विपक्षबाधकतर्काच्छङ्काविरहो मतः सम्मत इत्यर्थः। ननु तर्कस्यापि व्याप्तिमूलकत्वेऽनवस्थेत्यत आह, व्याघातेत्यादि। तर्कमूलव्याप्तौ न शङ्का व्याघातात्. कुतः, कारणं विना कार्योत्पत्तिशङ्कायां तदर्थं भोजनादौ परप्रतिपत्त्यर्थञ्च शब्दप्रयोगादौ न प्रवर्त्तेतेति। एवञ्च तर्कानवतारे शङ्कितोपाधिरेवाप्रयोजक इत्युच्यते। तदुक्तं "यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते। विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिका बलम्"। विपक्षस्य विपक्षे हेतोरव्यतिरेकित्वस्य सत्त्वं यावच्छङ्क्यते तावद्धेतोर्न गमकत्वमिति भावः। व्यभिचारशङ्का

विपक्षबाधकतर्कादिति विपक्षे व्यभिचारशङ्काबाधकात् प्रतिबन्धकात् तर्कादित्यर्थः। न च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्यादिरूपस्य तर्कस्य विरोधिविषयकत्वाभावेन कथं व्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम्। तर्कस्य विरोधिविषयकत्वाभावेऽपि तदापादकव्यतिरेकेण प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात्। फलबलेन तद्विरोधिबुद्धि प्रति तदापादकतर्कस्य प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात्। ननु यत्र तर्कैव शङ्कानिरासः तर्कानवस्था तर्कमूलीभूतव्याप्तिग्राहे शङ्कानिरासे तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्याह ननु तर्कस्येत्यादिना, तस्य एवं तन्मूलभूतव्याप्तिग्राहेऽप्यपरस्य तर्कस्य बाधकत्वादित्याशयः, व्याघातादिति तर्काभावादि व्याप्तिमूलकत्वेन व्याघातकतिरस्कारव्याप्तिग्रहकत्वेनैव, व्याघातादिति तर्काभावाति कारणाकारणभाव संशयपक्षे ग्रहकारणकतिरोधितकार्यादिभ्य। तर्काभावातिरिक्त कारणाकारणभाव शङ्कायाः व्याघात अवधि सीमा हेतु व्याप्यप्रतिबन्धकाभावस्य। मूले व्याघातावधिरिति व्याघात अवधि सीमा यस्या तथाभूता, व्याघातप्रतिबन्धेति यावत्। पाततः प्रतीयमानमर्थं "यावदाशङ्का तावत्तर्कः" इति। तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह" इति। तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति 'अतर्कपूर्वैव तर्कानवतारात् तर्कपूर्वं व्याप्तिग्रहणमावश्यकमिति [illegible] नावतरति पैता अतर्कपूर्वं कारणाकारणभावादिविशेषतः कार्यकारणभावग्रहोपस्थितिकस्य व्याघातेन शङ्कैव नावतरति। अत्र तत्र तर्कं तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति यथाख्यातसन्दर्भस्य समुदितताऽपर्ययम्। कुतः कारणं विना 'कार्योत्पत्तौ तदर्थं भोजनादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्यादि, कुतः कारणं विनेत्यर्थः। परप्रतिपत्त्यर्थं परबोधनाय शब्दप्रयोगादौ इत्यत्र गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विनेत्यर्थः। एवञ्चेति तर्कस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वे चेत्यर्थः, अप्रयोजक अननुकूलतर्क इत्यर्थः। विपक्षस्य विपक्षे हेतोः अव्यतिरेकित्व सत्त्वं शतांशेऽप्यर्थः, यावच्छङ्क्यते तावद्धेतोर्न गमकत्वमिति विपक्षस्य विपक्षे हेतोः।

च उपाधिसद्भावोमा। तदुक्तम् "अन्योन्यपरप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः। तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा" इति॥ अन्ये केचन हेतवः परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवका आश्रयाः, तथाहि उपाध्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठा व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुवृत्तितया ज्ञायते, अत एव उप समीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकरणे स्वधर्मं व्याप्तिम् आदधाति बोधयतीति उपाधिरस्तोजवाकुसुमादिसाधारणः, तैः सोपाधिभिर्दृष्टैरपि पक्षे व्यापकांशस्यावधारणा निश्चयो नैवते साधारणधर्मेण साध्यसंशयजननादित्यर्थः॥ ७॥

* [illegible]

ननूपमानमीश्वरे बाधकं स्यात्, अत्रोपमानस्यातिरिक्तप्रमाणस्यानभ्युपगमात् न बाधकमिति वैशेषिकादयः। तत्र सादृश्यस्य पदार्थान्तरस्य ग्राहकमुपमानमिति केचित्, सादृश्यं न द्रव्यं गुणः कर्म वा गुणसमवेतत्वात्, न सामान्यं सप्रतियोगिकत्वात् सामान्यादिवृत्तित्वाच्च, नाभावः, सप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्ययात्। तच्च न प्रत्यक्षगम्यमिन्द्रियपातमात्रेणाप्रतीतेः। नापि प्रतियोगिज्ञानसहकृतमिन्द्रियं ग्राहकमिति वाच्यं, गोसदृशो गवय इति ज्ञानानन्तरं या गौर्गवयसदृशीत्यसन्निकृष्टगोविशेष्यकप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वात्, नाप्यनुमानगम्यं लिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि ज्ञायमानत्वात्, न शब्दगम्यं तथासार्वत्रिकत्वादिति तत्राह,—

रिति उपाधिपदस्यान्वयोऽत्र प्रतिपादितमिति भावः। ननु ... सोपाधिकत्वपक्षेऽपि यदि व्याप्तिग्रहस्तदा पक्षे साध्यहेतुसत्त्वग्रहानन्तरं कथं न साध्यानुमितिरित्यत आह, ... सोपाधिके हेतौ ... तथाच व्यभिचारित्वसत्त्वेन उपाधिविशिष्टहेतौ साध्यव्यापकोपाधेर्व्यभिचारित्वनिश्चये व्याप्यस्य साध्यस्यापि व्यभिचारनिश्चयात् न साध्यानुमितिः, किन्तु साध्याभाव एव एतद्देशीय साधारणधर्मवत्त्वादि। न च साधारण... कथं साध्याभावसहचरितत्वज्ञानरूपत्वेऽपि साध्यसहचारज्ञानाभावात् कथं ... एतन्मते साध्याभावसहचरितत्वे सति साधारणधर्मज्ञानेन साध्याभाव इति भावः। ... भावसहचरितत्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वात् ॥ ० ॥

उपमानस्यैव पदार्थसाधकत्वम् इत्यभिमानेन, शङ्कते ननित्यादिना, बाधकमिति, अयोगत्वं ईश्वरेति तथाच ईश्वरे कस्यचित् सादृश्याभावात् न पदार्थत्वमिति भावः। अत्र वैशेषिकसमाधानपक्षे न किञ्चिदर्थबाधकं किञ्चित्सादृश्यावाचकत्वादित्येव अत्र। अत्र उपमानस्य ... माह अत्रेत्यादिना वैशेषिकादय इत्यन्तेन, न बाधकत्वमितीति तथाच उपमानस्य ... ईश्वरबाधकत्वमिति भावः। सादृश्यमानकत्वेन अनुमानातिरिक्तप्रमाणत्वाभावात् ... मीमांसकमतमुत्थापयति तत्र अतिरिक्तपदार्थं तत्साधकमेवोपमानं प्रमाणान्तरमिति ... सादृश्यमिति। सप्रति ... आदिना केचिदित्यन्तेन सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे युक्तिमाह ... सप्रति योगिकत्वादिति ... सामान्यविषयकसाक्षात्कारादिति ... वाक्य। सप्रति

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति ।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत ॥ ८ ॥

न प्रकारान्तरस्थिति न नोभयात्मकत्वं हि यत परस्परविरोधात् नैकतापि न भावाभावात्मकत्वमपि विरुद्धानामिति हेतुगर्भं विशेषणं परस्परविरोधिरूपत्वात्। विरोधमेव प्रतिपादयति उक्तिमात्रविरोधत । नाभाव इत्युक्ते च भावत्वप्रतीते कथमभावता, न भाव इत्युक्ते चाभावत्वप्रतीतेर्न भावत्वम्। अयमभिप्राय साहचर्यं भावोऽभावो वा उभयकाव्यतिरिक्तस्याप्रसिद्धे अभावत्वे सप्तम पदार्थत्वं भावत्वे च गुणवत्त्वे द्रव्यत्वं निर्गुणत्वे सामान्यवत्त्वे च गुणान्यत्वे कर्मत्वं तदन्यत्वे गुणत्वं निर्गुणनि सामान्यभावत्वेऽसम

[illegible]

वेतत्वे च समवायत्वं समवेतत्वे च अनेकाश्रितत्वे सामान्यत्वं एकाश्रितत्वे विशेषत्वम्। एवं शक्ति संख्यादयोऽपि पदार्था निराकार्य्याः ॥ ८ ॥

ननु भवतु सादृश्यं समानधर्मएव तद्ग्राहकमेवोपमानं मानान्तरं स्यादित्यत आह,—

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।
अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥ ९ ॥

यथा गोसदृशो गवय इति ज्ञानानन्तर सा गौरेतत्सदृशीति धीः प्रमाणान्तरादेवास्तु। अथैतस्य तद्धर्म्य सन्निवेशतद्धर्म्य विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति, गोसादृश्यं गवयस्य गोर्गवयसादृश्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति न मानान्तरं सदृश्यग्राहकं मन्तव्यमिति ॥ ९ ॥

रूपत्वादिति भावाभावत्वौ मिथो विरोधित्वादित्यर्थः। तथाच सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् न तद्ग्राहकस्य उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमिति भावः। एवमिति पृथक्त्वस्य परिहार॰ एतत् दृष्टान्तमात्रमित्यर्थः। शक्ति संख्यादयोऽपीति आदिना पृथक्त्वस्य परिग्रहः। शक्ति न स्वातन्त्र्यात्तो विपरीत, यथा नीलाश्वे अतिरिक्तपदार्थतानभ्युपगतावापि शक्ति न स्वातन्त्र्यादिपौति समुदितान्वयम्। न च नैयायिकादिमते सकलपदार्थान्तर्गतत्व तथा सादृश्यस्यापीति। एवं रूपे रूपं रसात् स न्या पृथक्त्वस्योपतिरिक्तपदार्थत्वाभावे गुणस्य निर्गुणत्वात् तथम् एव। गुणादिनिष्ठस्य स्वान्यपृथक्त्वयो धीविशेष पृथक् प्रतिपत्तौ मानान्तरमिति वाच्यम्। विषयत्वमप्यन्यत् इति न काचिदनुपपत्तिः ॥ ८ ॥

अत्यतिरिक्तपदार्थग्राहकत्वेन उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वाभिधानेऽपि सादृश्यग्राहकत्वेनैव उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं स्यादित्याशङ्कते ननु भवत्विति। साधर्म्यग्राहकस्य प्रमाणान्तरत्वे तुल्ययुक्त्या वैधर्म्यग्राहकस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति प्रतिबन्धिमुखेन वैनन्तरमाह साधर्म्यमिवेति। साधर्म्यमिव साधर्म्यग्राहकमानान्तरमिव, वैधर्म्ये वैधर्म्यग्राहकं, मानमेव प्रसज्यते एवं मानान्तरं स्यादित्यर्थः। अर्थापत्तिरसावित्यादि

वैशेषिकादिभिरुपमाने दूषिते नैयायिक आह,—

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

फलमित्यनन्तरं इतोत्यध्याहार्य्यं, संज्ञाया गवयादिसंज्ञाया संज्ञिना गवयत्वादिविशिष्टेन सह सम्बन्धस्य शक्तेः, परिच्छेदः निश्चयः, उपमानस्य मानान्तरस्य फलमुपमितिः, प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वात् इन्द्रियलिङ्गशब्दानामसामर्थ्यात् ॥ १० ॥

ननु गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यादेव शक्तिधीरस्तु, गवयत्वविशिष्टोधर्मी गवयपदवाच्योगोसदृशत्वादित्यनुमानाद्वास्तु तत्राह,—

साहृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।
समयोदुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वा ॥ ११ ॥

समयः गवयत्वादिजातिपुरस्कारेण शक्तिरूपसम्बन्धः, स च

[illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

[illegible]

दुर्ग्रहः, शब्दादनुमानाद्वा न सम्भवति, गवयत्वस्य तेन पुंसा अगृहीतत्वात् । न च सादृश्यमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्यतां तस्य गुरुत्वेनाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ ११ ॥

ननु प्रथमतोगवयत्वस्याप्रतीतत्वेऽपि यदा गवयत्वं प्रत्यक्षं तदा गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्याल्लक्षणया गवयत्वपरात् तेन रूपेण शक्तिधीरस्तु तत्राह,—

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

गोसादृश्यसामानाधिकरण्येन गवयपदवाच्यत्वविषयकज्ञानजनकतया शब्दस्य गवयत्वादिना शक्तिबोधे नाकाङ्क्षा अन्वयस्य पर्यवसानात्, यत्र पदार्था एवान्वयविधुरा, तेनापि रूपेणान्वययोग्याः तदाक्षिप्तेन तेन लक्षणीयार्थेन सङ्गतिरन्वयः, यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ ।

[illegible] इति कारिकार्थः । टीकायां शब्दात् अतिदेशवाक्येन अनुमानेन वा दुर्ग्रह इत्यस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यात् गोसादृश्यविशिष्टे गवयपदवाच्यमिति, तथाच गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वस्य पदवाच्यत्वग्रहेऽपि तद्वाक्यस्य हेतुभूतगवयत्वविशिष्टे तादृशबोधस्य गवयपदवाच्यत्व प्रकारकत्वात् शब्दप्रामाण्ये, गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वानुमिते पूर्वं गवयत्वविशिष्टे परामर्शस्यापेक्षणीयत्वात् गवयत्वविशिष्टानुपस्थितौ तदसम्भवात् अनुमानस्याप्रामाण्यमिति भाव ॥ ११ ॥

ननु यदा गवयत्वविशिष्टविषयप्रत्यक्षं तदा लाघवात् [illegible] गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वनिश्चयेन अतिदेशवाक्यतात्पर्यनिश्चयात् सादृश्यवाक्यघटकगोसदृशपदस्य लक्षणया गवयत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः सम्भवतीति कथमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमित्याशङ्कते ननित्यादिना गवयत्वपरात् गवयत्वतात्पर्यकघटकपदघटितादित्यर्थः, अत्र सदृशपदमेव गवयत्वपरं न तु गोसदृशपदं, तस्य वाक्यत्वात् वाक्ये लक्षणाविरहात् बोध्यम् तत्पदं गृहाणमिति इदयम् । श्रुतान्वयादिति शब्दान्वये पर्यवसानात्, अनाकाङ्क्षम् अन्यान्वये आकाङ्क्षा

ननु गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतोदृष्टमनुमानमितरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबाधे गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगाहतामिति चेन्न, व्यापकतावच्छेदकरूपेणैवानुमितेर्व्यापकविषयकत्वात्। गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति व्यतिरेकि च साध्याप्रसिद्ध्या न सम्भवति. व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानेऽपि गवयत्वाश्रयो गवयपदवाच्य इति धियोऽनुभवसिद्धत्वाच्च उपमानं प्रमाणान्तरम् एवं 'धिक्करभमतिदीर्घग्रीवमतिकठोरकण्टकाशिनमपसदं' पशूना मित्यादिवाक्यार्थज्ञानानन्तरं तादृशपिण्डदर्शने करभपदवाच्यताधीरप्युपमानादेवेति। उपमानन्तु शक्तिमात्रपरिच्छेदकतया नेश्वरे बाधकमिति भावः॥ १२॥

इति भावः गोसदृशो, गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यं न प्रमाणम् इत्यादि न तस्यार्थं बोधयति इति वाक्यैकापूर्वार्थमाह। टीकायां गोसादृश्यप्रत्यक्षाधिकरणत्वमिति सामानाधिकरण्येनैव गोसादृश्यस्य उपलक्षणत्वं न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति सूचितम्। जनकतया उपस्थितिकतया प्रयोज्यं, तथा च गोसादृश्यावच्छिन्नविशिष्टगवयपदवाच्यत्वप्रकारकबोधस्यैव गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वविषयकबोधतात्पर्यग्राहकत्वम् अन्यथा वाच्यत्वमनुपपन्नं, तथा च पूर्वं सादृश्यबोधाभावे तात्पर्यग्रह एव न सम्भवतीति भाव। शब्दस्य प्रागुक्तातिदेशवाक्यस्य, नाकाङ्क्षेति, अन्वितस्वार्थविषयकान्वयबोधस्य आकाङ्क्षाधीनत्वादिति भाव। ननु तर्हि द्रव्य वाचकं पदम् अनुमापकम् इत्यत आह पूर्वं पदार्थान्वयबोधेति, अत एव विवरण टीकायां अथ पदार्थो एवेति। गवयपदस्य शक्यार्थव्याप्तिग्रहाभावात् व्यतिरेकि चेति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहणेऽपि, साध्याप्रसिद्ध्या साध्यानुपस्थित्या, न सम्भवतीति, ननु गवयपदं यदितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकं तत् गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इति सामान्यव्याप्तिग्रहे गवयत्वेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वविशिष्टसप्रवृत्तिनिमित्तकत्वहेतुमत्तया पक्षधर्मताज्ञानात् गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वानुमितौ विशेषतया भासते गवयपदघटितसामान्यव्याप्तिज्ञानेऽपि विशेष साध्यविशेषप्रसिद्ध्यादित्यत आह व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानेऽपीति

शब्दस्तु नेश्वरे बाधकत्वेन शङ्कनीयः अनुमानानतिरेकात् इति वैशेषिकाः। पदश्रवणानन्तरं पदार्थस्मरणे एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवन्तः आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिमत्पदस्मारितत्वात् दण्डेन

व्याप्तिसामान्याय दर्शितं । अतएव वैधर्म्येणानुमानेन उपमानस्य न गतार्थत्वं, व्याप्तिसामान्यादेव अनुमानादन्यथात्वम् । सादृश्यज्ञानमिव असाधारणधर्मदर्शनमप्युपमानमित्याह विसदृशमिति, अपशब्दमिति अपशब्दमित्यर्थः । सादृश्यविरुद्धत्वं दीर्घग्रीवादिपुरुषशरीरधर्मे, खरमहिति उष्ट्रविशिष्ट इत्यादि, उपसद्गति उपमानमिति, प्रतिमाचेति मानपदेन [illegible] उपमानस्य पदार्थबाधकत्वाभावेऽपि, तथाच ईश्वरस्य विशिष्टबाधकत्वाभावेऽपि उपमानस्य ईश्वरबाधकत्वमिति भाव ॥ १९ ॥

ननु उपमानस्य प्रतिमानविरोधित्वेन ईश्वराबाधकत्वेऽपि शब्दस्य ईश्वरबाधकत्व [illegible] यद्यपि शब्दस्य ईश्वरबाधकत्वे वैशेषिकमतानुसारात् शब्दस्येति, अनुमानातिरेकादिति, शब्दस्य ईश्वराबाधकत्वे अनुमानानतिरिक्तत्वं न तन्त्रम् अनुमानाबाधकत्वेन ईश्वरबाधकत्वनिरासेनैव अनु-मानवत् तथापि अनुमानमनाश्रयमित्यनेन अनुमानस्य ईश्वरबाधकत्वनिरासेनैव योग्यता-भावानवयम्भस्य ईश्वरबाधकत्वमपि निरस्तमित्यर्थः । पदार्थस्मरण इति योग्यताज्ञानादीनामप्युपलक्षणम्, अन्यथा योग्यतादीनामपि पदार्थस्मृतिभावात् अन्वयबोधाभावादि [illegible] परस्परं संसर्गवन्त इत्यत्र परस्परमन्वयिपदम् अननुगतार्थकत्वात् यदि प्रकृत-पदार्थसंसर्गपरम्, तदा आकाङ्क्षावत्त्व तत्तत्पदघटिताकाङ्क्षापरत्वात् यदि प्रकृत-पदघटिताकाङ्क्षापरत्वं तर्हि दण्डेन गामानयेति दृष्टान्ताभाव इति वाच्यम् । प्रकृत-पदार्थसंसर्गपरम् [illegible] तत्पदार्थान्वयबोधजनक-पदघटितसामान्याभावी तात्पर्यात् । तथाहि यत् पदत्वावच्छिन्ने तत्पदार्थप्रकारतानिरूपित तत्पदार्थान्तरविषयकबोधजनकत्वे सति तत्सम्बन्धेन [illegible] तत्पदार्थ-विशेष्यकेन शाब्दबोधविषयत्वे च सति यत्कालीन [illegible] तत्पदार्थप्रकारकबोधजनकत्वे सति [illegible] पदेन इत्या तत्पदार्थप्रकारकतत्पदार्थविशेष्यकबोधजनकपदघटितत्व-कालिकं भवति तत् तत्पदार्थप्रकारकतत्पदार्थविशेष्यकबोधजनकपदघटितत्व [illegible] तत्कालीनशाब्दबोधविषय तत्पदार्थविशिष्ट तत्पदार्थान्वयबोधीय [illegible] अत [illegible] योग्यम् । अत [illegible] शाब्दबोधविषयतत्पदार्थकत्वम् भवति [illegible] विरुद्धधर्म [illegible] ईश्वरशरीरे तत्पदार्थे तत्सम्बन्धेन तत्पदार्थान्वयप्रयोज्यतानिवेशे [illegible] मत, अन्वयप्रयोजकत्वरूप योग्यत्वं निवेशितम् । ईश्वरशरीरे [illegible]

गामभ्याजेतिपदस्मारितपदार्थवत् इत्यनुमानात् संसर्गसिद्धे, किं वा एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदत्वात् इत्यनुमानात् तत्सिद्धेः, ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादित्यत आह,—

द्वितीयप्रथमदलाकाङ्क्षितत्वेन, [illegible] तात्पर्यकत्वम् [illegible] सूचितम्। घटेन जलमाहर इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं जलाहरणे घटकरणकत्व च [illegible] इत्यत्र घटो जलाहरणकरणं न [illegible] तात्पर्यविषय [illegible] करणकरणत्वबोधेऽपि तात्पर्यं [illegible] सूचनायैव परस्पर असम्बद्धत्वम् इत्युक्तम्। एवञ्च किं घटे जलाहरणकरणत्वप्रकारकज्ञानाभाववति [illegible] द्वितीयदलस्य प्रथमस्य च दलस्य व्यभिचारवारणाय प्रथमप्रथमदलं जलाहरणं प्रति किं करणत्वेन करणत्वात् [illegible] [illegible]। एवं पुरुषयोः [illegible] [illegible] पुरुषोऽपसार्यतामित्यादि वाक्यश्रवणानन्तरं राजसम्बन्धस्य [illegible] पुरुष राजसम्बन्धी [illegible] [illegible] तेन [illegible] तथाच पुरुषे राजसम्बन्धाभाव [illegible] [illegible] [illegible] इतिपदाम्य [illegible] [illegible] [illegible] व्यभिचारवारणाय द्वैती द्वितीयप्रथमदलं, [illegible] राजसम्बन्धस्य [illegible] पुरुष [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible], [illegible] तात्पर्यविषय [illegible] [illegible] [illegible] व्यभिचारवारणाय द्वैती तात्पर्य [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यभिचारवारणाय तत्कालीन [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] पदार्थयो [illegible] [illegible] [illegible] द्वैती [illegible]। एवञ्च [illegible] [illegible] [illegible] सति [illegible] [illegible] [illegible] तत्कालीन

अनेकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निर्णयः ।
आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबाधना ॥ १२ ॥

अत्र पदार्थपञ्चकानुमाने संसृष्टा एवेति यदि संसर्गवत्त्वं साध्यते, सम्भावितसंसर्गका इति संसर्गस्वरूपयोग्यत्वं वा, आद्ये पदधर्मा सिद्धसाध्यत्वादावनैकान्तः, द्वितीये न संसर्गनिर्णयः, अन्वयप्रयोजकरूपवत्स्वरूपयोग्यताया हेतुविशेषणीकृतत्वेन सिद्धसाधनाच्च । द्वितीये

[illegible] इति [illegible] घटकारकवीचिका- [illegible] इति [illegible] पठितम् । [illegible] घटीयम् इति [illegible] पदार्थानि, तथाच [illegible] भवति [illegible] भवतीति [illegible] पदार्थस्य [illegible] ।

[illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

पयोगी आकाङ्क्षा। संशया इति। आकाङ्क्षा हि समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा, घटमित्युक्ते आनय पश्येति, आनयेत्युक्ते घटं पटं वेति जिज्ञासोदयः। ननु योग्यताघटितासत्तिरेव हेतुरस्तु तत्राह योग्यमस्तित्वमपेक्षा इति व्याप्तिशून्या पयसेति पुत्रोराज पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र निराकाङ्क्षयोराजपद पुरुषपदयोर्व्यभिचारात्॥१३॥

पर्यवसितं। तत्र नन्वीदृशं लिङ्गं नास्ति पदानि स्वस्मारितपदार्थसंसर्गवन्तीत्यत्र हेतुत्वात् करणादि व्यवहारे च वर्णपदयोग्यत्वादिघटितानुमापकत्वे च व्यभिचारात्। द्वितीय इति स्वरूपयोग्यत्वानुमानं दूषयति। न स्वरूपनिवर्त्य इति तथाच स्वरूपयोग्यत्वमात्रनिश्चयेऽपि संसर्गानिश्चयात् बाधस्य च स्वरूपनिश्चयकत्वासम्भव इति भावः। स्वरूपयोग्यत्वानुमाने दोषान्तरमाह अन्वयप्रयोजकेत्यादि, सिद्ध साधनाच्चेति अनुमितेः पूर्वं हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानस्य नियतत्वे सत्युक्तमिति भावः। पदपदार्थानुमाने दोषमाह द्वितीये प्रयोग इति पदपदार्थानुमानं दूषयति। एतद्दूषणं पदार्थपदार्थानुमानेऽपि हेतोराकाङ्क्षाघटिततया सर्वं दोषो द्रष्टव्यः। आनयेति विद्यमानतया न तु ज्ञानविषयतयेत्यर्थः तथाच स्वरूपसत्या एव आकाङ्क्षाया शाब्दबोधहेतुत्वात् अनुमितौ च हेतुनिश्चयस्यापेक्षणीयत्वात् आकाङ्क्षाया लिङ्गविधया हेतुत्वासम्भवेन शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमव्याहतमेवेत्यर्थ इति भावः। ननु योग्यताया आसत्तेश्च ज्ञानं शाब्दबोधोपयोगि तत्र योग्यताविशिष्टासत्तिरेव हेतुरस्तु किम् आकाङ्क्षया हेतुत्वकल्पनेनेत्याशङ्कते नन्वित्यादिना, अन्यथाऽपि न वक्तव्यं आदिश्य ... यथा तथा दूषयति। व्यभिचारादिति तथाच यत्र शाब्दबोधे वक्तृतात्पर्यं तत्र वाक्ये तदनुकूलाकाङ्क्षापूर्वकत्वं, शाब्दबोधे विषयस्य आकाङ्क्षा तत्र वक्तुरपि न तात्पर्यम् अनाकाङ्क्षितानभिधायकत्वात् एतच्च राजपुरुषान्वये तात्पर्यविरहादेव राजपदार्थेन सह ज्ञानपूर्वकत्वविरहेण व्यभिचार इति भावः। न च तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वात् तात्पर्यविषयान्वितयोग्यतासत्तिमत्त्वस्य न हेतुना पदार्थेन सह ज्ञानपूर्वकत्वं साधनीयम् इति न व्यभिचार इति वाच्यम्। यथा यदि योग्यतादिविशिष्टस्य निश्चयत्वेन हेतोर्व्यर्थं विषयघटितत्वापत्ते, तात्पर्यं हि तत्तदर्थकत्वतत्तत्पदार्थबोधेच्छयोच्चरितत्वं तत्र तत्पदार्थे

प्राभाकरास्तु वेदस्यापौरुषेयतया तत्र वक्तृज्ञानानुमानासम्भवात् शब्दः प्रमाणं, लोके तु आप्तोक्तत्वज्ञानमपेक्षितं, तथाहायं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् इत्यनुमानाद्वक्तृज्ञानावच्छेदकतया, उत्तरकाले वा एते पदार्थाः परस्परं संसृष्टाः वक्तृयथार्थज्ञानविषयत्वात् इत्यनुमानात्, साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेः, तत्सामर्थ्यात् शब्दात् पुनरन्वयधीरित्यनुवादको लौकिकः शब्दो न प्रमाणमिति प्राहुस्तथाह।

ज्ञानवदर्थज्ञानपूर्वकत्वनियमादिति तत्पदार्थानामन्वयस्य ज्ञातुं इतरवैयर्थ्यम्। वक्तृस्तु शब्दस्य ज्ञानकरणत्वज्ञानेनापि ज्ञातुमपि न सम्भवति लौकिकस्यादिप्रमाणविषयानुमितिविरह शाब्दत्वादिति प्रत्यक्षानुमानान्यतरेण तात्पर्यविषयीभूताविषयतया शब्दस्य प्रमाणान्तरमिति॥ १२॥

शब्दमात्रस्य अनुमानेन गतार्थत्वम् इति वैशेषिकमतं निरस्य लौकिकशब्दमात्रस्य अनुवादकत्वेन न प्रमाणमिति प्राभाकरमतमुत्थाप्य निरस्यति प्राभाकरास्त्वित्यादिना, अपौरुषेयतया अपौरुषेयत्वनिश्चयेन, वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति तथाच वेदे अपौरुषेये पौरुषेयत्वनिश्चयस्य वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति भावः। वक्तृनिश्चयस्याभावनियमात् पौरुषेयत्वमिति वाच्यम्। न च वेदा अपि शब्दमात्रस्य नित्यत्वात् कथं लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयत्वमिति वाच्यम्। शब्दस्य नित्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यस्य आनुपूर्वीविशिष्टस्वरूपस्य रचनायाः पौरुषेयत्वात् शब्दस्य नित्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यस्य आनुपूर्वीविशेषस्य इति तेषाम् अभिमानात्। वेदे न वक्तृस्मरणात्, आनुपूर्वीमात्रस्यापि तत्र नित्यत्वम् इति तेषाम् अभिमानात्। न च सामान्यतो वाक्यार्थस्याज्ञेयत्वमिति कारणादेर्वादि, तथाचायमित्यादि। न च कर्तृत्वं घटीय-व्याप्तेकतया मात्रार्थत्वेन वाक्यार्थसिद्धावपि घटमितित्वात् न कर्तृत्वं घटीय इति लिङ्गादिज्ञानसिद्धि येन घटमितिवाक्यस्य गृहीतघटादिज्ञानाधारत्वे भवेत् इति वाच्यम्। एतदनुमानस्य विशेषानुमाने तात्पर्यात्। अनुमानञ्च घटमिति वाक्य वक्ता घटपदकर्मत्वयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यघटप्रकारक कर्मत्वविशेष्यकज्ञानजन्यघट-मितिवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यादिरूप, भ्रमादीत्यादिपदात् करणापाटवप्रमादाद्यादिपरिग्रहः। ज्ञानप्रतारकादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमाद्यजन्येति वाक्यविशेषणं, शुकादौ

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।
व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१४॥

वेदेऽवधारितसामर्थ्याच्छब्दादाप्तोक्तत्वलेऽपि प्रागर्थनिर्णये लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं, व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनानुमानस्य शब्दापेक्षया विलम्बितधीजनकत्वात् ॥ १४ ॥

नन्वाप्तोक्तत्वस्य सन्वये व्यतिरेके च शाब्दप्रमानुत्पत्त्या निर्णयो हेतुर्वाच्य, आप्तोक्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थधीजन्यत्वमिति, वाक्यार्थधी प्रथमतोऽनुमानादेव वाच्या इत्यत आह, —

व्यभिचारवारणाय अन्यप्रकारककर्मत्वज्ञानजन्येति विशेषणम् । न च घटमितिवाक्यस्य अन्यप्रकारकधर्मत्वविशेष्यकज्ञानजन्यत्वाभावात् हेत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । बुद्धीधर्मिकया वाक्यप्रयोग इति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् बुद्धीधर्मिकप्रयुक्तघटमितिवाक्यस्य वाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वात् । अनुमानमत्रोपदर्शयतीति विषयतासम्बन्धेन अनुमानविशेषणतयेत्यर्थं, विशिनष्टि एते पदार्था इति यथार्थस्य प्रयोग कर्मत्व अन्यत्वम् अनुमानार्थघटज्ञान अनुमानम् स्मारितपदार्थत्वं, न प्रमाणमिति तेषां मते अन्यतोऽवगतार्थत्वात् प्रमाणान्तरत्व मादिति भाव । युक्तं निर्णीतशक्तेरित्यादि निर्णीतशक्तेः निर्णीतयोग्यताकाङ्क्षादिमत्त्व अनुमानम् पूर्वमेव निश्चयो वाक्यार्थनिर्णयो, अनुमानिता व्याप्ति ज्ञानदि अन्यथासिद्धं विलम्बितधीजनकत्वादिति तथाच तस्मादिति इति यादृशी अथवा वाक्यार्थे न अपेक्षणीयानुमानमपि इति वैदिकशब्दस्य इव लौकिकशब्द तस्मादिति भाव ॥ १४ ॥

यस्य सम्यक् व्यतिरेकनिश्चये च तदनुमान निश्चयस्य कारणम् इति नियममपि तेन आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य अन्यशब्दार्थहेतुत्व प्रमाणत्व एव अतः आत्मनिष्ठ निर्णयो हेतुरिति, तथाच आप्तोक्तत्वनिश्चयाभावस्य हेतुत्वमपेक्ष्य आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी ।
अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः ॥१५॥

आप्तोक्तत्वनियमस्य हेतुत्वे मानाभावः, बाधकप्रमाविरहरूपयोग्यताज्ञानविलम्बादेवायोग्ये ऽन्वयधीविलम्बसम्भवात्, अन्यथा वेदेऽपि अपौरुषेयत्वधीर्हेतुरस्तु. तथाच तथापि अमी वैदिका अर्थाः अन्विताः परस्परं संसृष्टाः व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः पदैः स्मारितत्वात् इत्यनुमानात् संसर्गे निर्णीते तत् अनुवादकत्वं वेदस्यापि न कुतः।

हेतुत्वे लाघवमिति भावः। इत्याह अन्यथा प्रतिबन्धिमाहेत्यर्थः। व्यस्तपुंदूषणेति व्यस्ता निरस्ता पुंदूषणानां यत्र प्रमादादिरूपपुरुषदोषाणाम् आशङ्का येषु तैरित्यर्थः। आप्तोक्तत्वनियमवद्धेतुत्वस्य प्रमाणत्वे प्रतिबन्द्या निराकाङ्क्षतावादी आप्तोक्तत्वनियम-हेतुतायां स्वमानाभावं दर्शयति आप्तोक्तत्वनियतबाधेति। अनाप्तोक्तत्वनिश्चये अयं न शाब्दबोध इत्यत आह बाधकप्रमाविरहेति, अयोग्ये, अनाप्तोक्तत्वधर्मे, तथाच यत्र अनाप्तो-क्तवाक्ये, तत्र न बाधकप्रमाविरहः अपि तु बाधकनिश्चयाभावस्यैव सुतरां तत्र बाधक-प्रमाविरहरूपयोग्यताज्ञानविलम्बादेव अन्वयधीविलम्ब इति भावः। अन्यथा आप्तोक्त-त्वस्य लौकिकवाक्यार्थबोधहेतुत्वे, वेदेऽपीति अपौरुषेयत्वधीरिति विशेषेण बोधकत्व-पुरुषापौरुषेयत्वधीरित्यर्थः, मीमांसकमते शब्दमात्रस्य नित्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यानुपूर्वी न नित्या वेदानुपूर्वी च नित्येति वेदस्य नित्यत्वमन्यवाक्यस्यानित्यत्वमिति भावः। तथाचेति बोधकतत्पुरुषाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुतया 'अपेक्षणीयत्वे चेत्यर्थः'। अनुवादकत्वमिति मूलस्थ-तत्पदस्य विवरणम्। न च लौकिकवाक्ये यथार्थवाक्यार्थज्ञानजनकत्वप्रयोजकस्य शाब्दबोधहेतु-तया यथार्थवाक्यार्थज्ञानजनकस्य वाक्यार्थबोधकतया लौकिकवाक्यस्य अनुवादकत्वं स्यात् वैदिकवाक्ये बोधकतत्पुरुषाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वेऽपि, तत्र वाक्यार्थावधिंतया शाब्द-बोधात् पूर्वं वाक्यार्थज्ञानसामान्याजनकत्वात् कथं वेदस्य अनुवादकत्वमिति वाच्यम्। वेदस्य नित्यत्वेऽपि अध्ययनपरम्पराधीनत्वेन अध्यापकपरम्परीयावर्तितत्वाद्वेदादपि न शाब्द-बोध इति वेदेऽपि यथार्थवाक्यार्थबोधानुपूर्वीघटितत्वग्रहस्य लोकस्यैवानुग्रहात् वेदार्थ-बोधहेतुत्वात् वेदस्याप्यनुवादकत्वापत्तेः। यदि च वेदस्य प्रामाण्यानुरोधेन मानाभावेन न वेदत्वे यथार्थवाक्यार्थबोधकपुरुषीयाप्तोक्तत्वधीर्न हेतुस्तदा लोकेऽपि ,मानाभावात्

यत्तु पदं न कारणं किन्तु पदार्थ एव अतएव पदार्थकारक वाक्यार्थज्ञानात् कविकाव्यादिकं द्वारमित्यत्र द्वारोपस्थितावपि पदार्थं निराकाङ्क्षाविरहेणान्वयाबोध शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इति न्यायात्। अतएव पदानामवच्छेदकत्व पदजन्योपस्थितिं विना पदार्थान्वयाबोधात्। तदुक्तम् प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्य्योपगमादपि। पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्॥ अभिधातृत्वात् पदार्थापस्थापकत्वात् इति गुरुमतमपास्त पदानामित्यत्र आप्तानामिति प्रक्षेपेऽपि आप्तोक्तत्वस्यावच्छेदकत्वा

[illegible] न शाब्दबोधहेतुरिति मौक्तिकमप्यदोऽपि [illegible] न च [illegible] शाब्दबोधहेतुतया तात्पर्य्य[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विषयताबोध [illegible] तात्पर्य्यं न तु [illegible] विषयताबोध[illegible] इति तात्पर्य्य [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कविकाव्यादिकमिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न शाब्दबोध [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न तु [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ननु [illegible] [illegible] [illegible] विना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] द्वारमित्यत्र [illegible] [illegible] पदार्थ निराकाङ्क्षाविरहेणेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न तु [illegible] पदार्थेन इति [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible] शाब्दी [illegible] शाब्दी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],

पातात् तथाचावश्यस्वीकार्यपदार्थोपस्थितौ पदमन्यथासिद्धं न करणमिति, तन्न, पदार्थानामतीतादिरूपतया अकारणत्वात् पदज्ञानस्यैव पदार्थस्मरणस्यापि निर्व्यापारतया अकरणत्वात् । पदज्ञानस्यैव करणत्वात् पदार्थस्मृतेर्व्यापारत्वात्, कविकाव्यादिस्थले च मानस ज्ञाने हेतुरिति ॥ १९ ॥

पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्यनन्तरमेव पदार्थस्मृतौ पदार्थो निराकाङ्क्षा वाक्यार्थ [illegible] । पदज्ञानजन्यार्थोपस्थित्यनन्तरमेव [illegible] अपेक्षा आकाङ्क्षा हेतुत्वे [illegible] सम्भवतीति पक्षविशेषणम्, अनुमानानुसारी गुरुरप्येवं निरस्तमनुसार यस्य [illegible] इति [illegible] व्यभिचारेण [illegible] उत्पन्नोपस्थिति [illegible] इति यथा कारणत्वमिति । [illegible] न तत्रानुपपत्तिः । [illegible] कारणत्वे यथा [illegible] निरुक्तरूपत्वात् न [illegible] अन्यथोपस्थितत्व [illegible] नु [illegible] [illegible] इति [illegible] अन्यथोपस्थितत्वात् [illegible] कारण [illegible] यदि कारणतावच्छेदक [illegible] [illegible] आह [illegible] इत्यत्र [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] सा शक्ति शाब्द तात्पर्यविषयतापीति तात्पर्यविषयस्य शाब्दबोधं प्रति [illegible] पदार्थस्य शाब्द [illegible] शाब्दबोधकारणत्वमिति यावत [illegible] पदार्थमिव न [illegible] [illegible] गुरुमते [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] कारणत्वाभावादिकमित्यर्थ [illegible] अन्वयबोधकरणत्वं [illegible] करणत्वं तदा पदार्थानामेव तथात्वात् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथापि [illegible] [illegible] [illegible] हेतुत्वं शाब्दबोधे तदा पदार्थानां [illegible] । [illegible] यथा [illegible] [illegible] हेतुत्वं [illegible] [illegible] अन्वयबोधक [illegible] हेतुत्वं [illegible] [illegible] इति भावः । ननु पदार्थानाम् [illegible] [illegible]

ननु शब्दोऽतिरिच्यतां प्रमाणं, स एव बाधकोऽस्तु तथाहि "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥" इति गीतां पठन्ति । प्रकृतेर्बुद्धितत्त्वस्य गुणैः सत्त्वादिभिः क्रियमाणानि कर्माणि मोहादहं कर्त्तेति चेतनो मन्यते, तेनाभिमानिकं कर्त्तृत्वं न पारमार्थिकं, न च सर्वस्यात्माभिमानः विशेषदर्शनात्, कर्त्तेति क्वचिदपि न पठौ इत्यत आह,—

न प्रामाण्यमनाप्तोक्तेर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता ।
अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञोन च नित्यागमः क्षमः ॥१६॥

अयं हि सर्वकर्त्तृत्वाभावावेदकः शब्दः अनाप्तोक्तश्चेन्न प्रमाणं,

---

मीमांस्येति तथाच पदार्थविशिष्टस्य [illegible] पदार्थोपस्थितिरिव चेत् स्यात् अन्यथासिद्धिरिति भावः । अत एव दूषयति तर्केति, आनयनज्ञानमिति अलौकिकज्ञानप्रत्यक्षमित्यर्थः, तथाच कणिकाद्यनुरोधेन [illegible] तत्र [illegible] शब्दाकाङ्क्षा [illegible] इति पदज्ञानस्य कारणता अन्वय-व्यतिरेकसिद्धेति भावः ॥ १५ ॥

[illegible] प्रधानादिना, मोहादिति बुद्धितत्त्वेन सह आत्मनोऽभेदाग्रहादित्यर्थः, आभिमानिकं कर्त्तृत्वमिति भेदाग्रहनिमित्तकं कर्त्तृत्वमित्यर्थः, चेतनस्येति शेषः । न पारमार्थिकमिति तथाच चेतनस्यात्मनो निर्विकारतया कर्तृत्वपरिणामासम्भवात् पारमार्थिककर्त्तृत्वासम्भव इति भावः । ननु आत्मकर्त्तृत्वेन ईश्वरस्यापि यदि सर्वज्ञत्वेन [illegible] आह न च सर्वस्येति, सर्वस्य अभिमानो नास्ति ईश्वरस्य विशेषदर्शनादिति बुद्धिचेतनयोर्भेददर्शनादित्यर्थः, तथाच सर्वज्ञत्वेन जगत्कर्त्तृत्वेन च [illegible] भावः । ननु कर्त्तेति [illegible] कर्त्तरि षष्ठी [illegible] आह न षष्ठीति, तथाच [illegible] षष्ठीविधानात् [illegible] भावः । अनाप्तोक्तिरित्यस्य विशेषं पूरयति अर्थं ब्रवीति, शब्द इति [illegible] सूत्रे नादृष्टे इत्यादि [illegible] क्वचित् कुत्रचित् [illegible] न आप्तता [illegible]

मात्मोऽस्त्वेवैतदर्थगोचरज्ञानवत्तोऽनित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्व इन्द्रि-यादभावात्, आगमस्य च नित्यत्वं दूषितमेव प्रागिति वेदकारो-नित्यः सर्वज्ञः सिद्ध्यति ॥ १६ ॥

नन्वसत्त्वबोधकागमानां का गतिस्तत्राह,—

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् ।
निरञ्जनावबोधार्थेन च सन्नपि तत्परः ॥ १७ ॥

असत्त्वागमोऽनासत्त्वमात्रपर एव, सत्त्वस्यापि वस्तुनः "सन्तः सर्वं प्रवर्तते" इत्यादिभिः प्रतिपादनात् द्वयोश्च न मुख्यार्थत्वं विरोधात्, विनिगमकविरहात् विशेषगुणशून्यात्मस्वरूपस्य ध्येयत्वतात्पर्य-

---

मात्मार्थज्ञानवत्त्वव्यापकता, मूले चक्षुरादयोऽभिमता तदाश्रयश्च इत्यादि, चक्षुरादयो चक्षुरादय ... अतीन्द्रियस्य तादृशज्ञानाश्रयस्य इत्यौ प्रागे लोकतायामिति भेद, सर्वज्ञ तदाश्रयत्वा सर्वेषां, तथाच तस्यैवेश्वरत्व न तादृशज्ञानस्य बाधकत्वम् इति भाव । इममेवार्थमाह टीकायाम् एतदर्थेत्यादिना । ननु तावतापि कथ नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वसिद्धि इत्यत आह इन्द्रियाद्यभावादिति तथाच इन्द्रियादिजन्यं ज्ञानम् इन्द्रियसन्निकर्षादिनियन्त्रित विषयकम् अशरीरस्य इन्द्रियाद्यभावात् तदभावे सुतरां नित्य विविधज्ञानस्याभावात् सर्व विषयकञ्चेति नित्यसर्वज्ञत्वेनैवेश्वरसिद्धिरिति भाव । ननु तादृशस्य नित्यत्वेन कथं तत्कर्तृता ईश्वरसिद्धिरित्यत आह मूले न च नित्यागम इति, अस्मत्प्रतीतात्मा नित्यागम नित्यधीकर्तृत्व ... धर्म प्रमाणम् इति न चेदर्थे, अत एव पूर्वपति आगमस्य चेत्यादि, प्रागिति द्वितीयस्तवक इत्यर्थ ॥ १६ ॥

असत्त्वबोधकागमानामिति अकर्तृत्वबोधकागमानामित्यर्थ । मूले न चासाविति असौ आगम क्वचित् असत्त्वमात्रपरो अकर्तृत्वमात्रपर इति यावत् न एकान्त न नियत न तात्पर्यविषय इति यावत् कस्मिंश्चिदित्यस्य विवरणं टीकायाम् असत्त्वमात्रपर एवेति । मूले सत्त्वस्यापीति कर्तृत्वस्यापि प्रवेदनात् प्रतिपादनादित्यर्थ । ननु यदि तादृशागमस्य किं तात्पर्यमित्यत आह मूले निरञ्जनेत्यादि, सन्नपि आगमत असत्त्वबोधकत्वेन प्रतीयमान सन् विद्यमानोऽपि कस्मिंश्चिदागम निरञ्जनावबोधार्थं आत्मनो योगिज्ञानस्य विशेषगुणशून्यत्व

कर्त्तृ बाधकश्रुतीनां साधकश्रुतीनाञ्च कार्य्ये कारणभावादितर्कमूलकानुमानसापेक्षत्वेन मुख्यार्थकत्वात् ॥ १७ ॥

ननु यद्यसौ सर्वज्ञः स्यात् अनुपदिश्यापि प्रवर्त्तयेदित्युपदेशानुपपत्तिरेवास्तु ईश्वरे बाधिका, न ह्ययमनुपदिश्य स्वयं प्रवर्त्तयितुं न जानाति सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः, अर्थापत्तिश्च मानान्तरं तत्राह,—

इष्टत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा ।
तदभावात् प्रवृत्तिर्न कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥ १८ ॥

प्रमाणेऽसति न प्रमा प्रमाणरूपहेत्वभावे फलाभावात् प्रमा विरहात् प्रमाविरहे च न प्रवृत्तिः कारणाभावात् प्रमाकारण

[illegible]

[illegible]

अग्निष्टोमेनेत्यादिविधिरेव इति नोपदेशव्यर्थता, अन्यथा कर्मा-
पादेऽप्ययं विधिः, अदृष्टादेव प्रवृत्तेरुपपत्तेः वेदस्यानर्थक्यापत्तिः ।
न चार्थापत्तिर्मानान्तरम् ॥ १८ ॥

तदेवाह,—

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाप्यसौ समः ॥१९॥

अथापत्तिरपि [illegible] इति भावः । ननु अनुपपत्त्या कथं बाधकत्वमित्यत आह अर्थापत्तिरपि [illegible] । [illegible] प्रमाण [illegible] अनुपपत्तिज्ञानस्यार्थापत्तिप्रमाणत्वादिति भावः । [illegible] इति प्रमाणे [illegible] इति भावः । [illegible] साधनत्वादिप्रमा, अतीन्द्रियत्वादि [illegible] इति भावः । टीकायां न [illegible] इति [illegible] कार्याभावनिश्चायकत्वादिति भावः । [illegible] इति न [illegible] नोपदेशव्यर्थतेति तथाच [illegible] इति भावः । [illegible] न तदपि [illegible] इति भावः । [illegible] इति [illegible], [illegible] इति [illegible], अतएव [illegible] टीकायाम् [illegible], कारिकायाम् [illegible] विधिरिति [illegible], [illegible] नास्ति [illegible] इति, वेदस्यानर्थक्यापत्तिरिति तथाच [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव ॥ १९ ॥

[illegible] अर्थापत्तेः [illegible] इत्यनुपपत्तिज्ञानस्यार्था-[illegible] अर्थापत्तिरूपम् इति [illegible] [illegible] अर्थापत्तिप्रमाण [illegible] न [illegible] [illegible] अर्थापत्तिरनुमानम् [illegible] व्यतिरेकव्याप्ति [illegible] [illegible] व्यतिरेकव्याप्ति [illegible] [illegible] व्यतिरेकव्याप्ति [illegible] [illegible] व्यतिरेकव्याप्ति [illegible] [illegible] ।

चैत्रो देवदत्तो गेहे नास्तीति प्रमानान्तरं बहिरस्तीति धीरु दाहरणं तत्रानियमस्याप्यभ्यय नानुक्लिनोऽनुपपत्ति, अनियन्ता यव्यापकोऽनोपपादक, व्यापकव्यतिरेकेण व्याप्यस्यैव व्यतिरेकात् तादृग्यनुपपत्तिमाने व्यतिरेकव्याप्तिधीरेव। यदपि क्वचिदस्ति गेहे नास्तीतिप्रमानान्तरं विरोधप्रमानेऽविरोधाय गेहान्यविषयता क्वचिदस्तीत्यस्यान्वयोपपत्तिरिति तदपि न न हि वास्तवीमानयो

[illegible]

[illegible]

विरोधः, तथा सत्येकं मानं भज्येत, विरोधज्ञानस्य तु विषयभेद एकव्यवस्थापकत्वमनुमानविषयैव, तथाहि विरोधोभिन्नविषयकः एकविषयतायां विरुद्धत्वे सति प्रमाणसिद्धत्वादिति, अन्यथा धूमोऽप्यनुपपद्यमानो वह्निं गमयेदित्यर्थापत्तिरिति प्रसिद्धमनुमानं न स्यात्, पर्वतभागावच्छेदेन वह्न्यनुपलम्भः धूमस्य वह्निसाधनमिति विरोधेऽपरभागावच्छेदेन वह्निव्यवस्थापनमप्यर्थापत्तेरेव स्यात्, अनुमाना-

---

विरोधोपदर्शिका विरोधाविरोधयोर्व्याप्य व्यापकभावविरहात् अनुमानं न सम्भवतीति यथार्थे प्रमाणान्तरत्वम् [illegible] केचित् मतमुत्थाप्य दूषयति तदपीति, ज्ञानान्तरमिति [illegible] इति नास्तीति देवदत्त क्वचिदस्ति गेहे नास्ति इति ज्ञानयोरनन्तरमित्यर्थः, विरोधज्ञानं इति [illegible] एव, विरोधज्ञानस्य क्वचिदस्तीतिज्ञानम् [illegible] प्रमाणं, [illegible] भवति, तत्र क्वचिदस्तीतिज्ञानस्य [illegible] क्वचिदस्तीति ज्ञानस्य, अविरोधाय [illegible] ज्ञानं, अत्र [illegible] न साक्षी [illegible] क्वचिदस्तीति [illegible] अर्थे [illegible] विरोध न [illegible] प्रतिबन्धकतया [illegible] इति भावः। ननु विरोधज्ञानस्य [illegible] विरोधज्ञानमिति, एकव्यवस्थापकत्वमाह कथं [illegible] विषयभेदस्य [illegible] विरोध इति देवदत्तो [illegible] गेहे नास्तीति प्रमाकाले देवदत्तः क्वचिदस्तीति यथार्थं ज्ञानमित्यर्थं [illegible] इत्यर्थः। एकविषयत्वाभावेऽपि एकव्यवस्थापकत्वं [illegible] देवदत्तः [illegible] नास्तीतिप्रमाया गेहे देवदत्तधर्मिक [illegible] इत्यर्थः। [illegible] अर्थापत्तौ प्रसिद्धम्। विरुद्धत्वे सतीति एकव्यवस्थापकत्व [illegible] [illegible]

भावेऽपि च व्याप्तिग्राहकमानस्य वह्निसाधकत्वमर्थापत्तेरित्यनुमानं विलोपः स्यादिति ॥ १८ ॥

अनुपलब्धिश्च नेश्वरं बाधितेति योग्यादृष्टिरित्यादिनोक्तम्, वस्तुतोऽनुपलब्धिर्मानान्तरमेव नेत्याह,—

विशेषत्वे सतीत्यर्थः, एकविषयत्वानियम इत्यर्थः, प्रतीत्यर्थ, तत्र च विरुद्धलक्षणार्थ-घटकापत्तावप्यर, तथाच विरुद्धविषयत्वव्याप्यत्वाधीन-विरुद्धविषयत्वव्याप्यत्वापत्ति-विशेषत्वे सतीति समुदितार्थः। बाधितेश्च ईश्वरगोचरे नास्तीतिप्रमाविलम्ब-कालीने ईश्वरप्रकाशितीति यथार्थं यदि ईश्वरगोचरे नास्तीतिप्रमाविलम्बकालीन-ईश्वरधर्मिकप्रत्यक्षस्य स्यात् तदा एकधर्माविच्छिन्नकालावच्छिन्नेन ईश्वरगोचरे नास्तीतिविरोधिप्रमात्वम् स्यादित्यर्थः। बाधतो बाधकानुपपत्त्यान् तादृश-विरोधाभावे सामर्थ्यमिति भावः। विरुद्धादिति विविधैकविषयत्वावच्छेदेन ईश्वरज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः। प्रसिद्धे बाध्यबोधे सत्त्व इत्यत्र बाधकस्य बाध्यज्ञानत्वनियमादित्यर्थः त्वात्, पर्यनुयोगेति विशेषज्ञानस्य पर्यवसितविषयाविषयत्वव्यापकत्व इत्यर्थः, सूले प्रसिद्धे इति सर्वानुपलब्धिरेवाऽनुमानं स्यात्, अतो पर्यवसितवाधकमेव, समनुव्याप्तत्वात् समत्वं स्यात्, तथाच अनुमानजन्यत्वस्य पर्यवसितबाध्येन सिद्धिपूर्वानुमानस्य प्रमात्वाभिमतस्य भवेत इति भावः। ईश्वरमीमांसा, विरुध्येति टीकायां पूर्वोऽप्रीति। विरोधव्याप्यापत्तिर्मितिप्रतिबन्धिकाऽपि पर्यनुमानस्याद्देशेति, तथाच भूमि-संयोगस्पर्शनेन चक्षुरनुपलब्धि घटाभावग्राहकत्वात्, पूर्वम् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्य-वह्निग्राहकमानम् इति प्रमाणयोर्विरोधात् तत एकत्वमव्याप्यवृत्तेन बाधितत्वात् स्यात् द्रव्यत्वविशिष्टानुमानविरोधिका स्यादिति भावः। एवम सर्वत्रेति द्रव्यत्वेन नीरूपत्वे नायोग्यत्वे प्रमाणान्तरमिति चक्षुरादिः। यदि भावाभावसामग्री एकविषयत्वावच्छेदेन समानविषयत्वे वा पररूपविशिष्टविषयकसंशयज्ञानं जनयति न तु बाधकयोः विरोध इति मानुमान-वैयर्थ्यं, तदा क्वचिदपि वह्नि नास्तीत्यपि सामग्र्यसामर्थ्यात् ग्रहणाभावविषयकज्ञानेन ज्ञानं जनयितव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

सूले प्रतियोगीति योग्यानुपलब्धिरूपप्रमाणजन्याभावप्रतीतेर्विषयः, इन्द्रियकरणक-स्य बाध्यत्वं प्रत्यक्षत्वम्, यत्र वेग. व्यारोप्य, प्रतीयते योग्यानुपलब्धिजन्याभाव-प्रतीति, इन्द्रियकरणकत्वं यत्तदोस्तत्वात् घटाभावत्वात् इति, तथाच ग्राहकत्वेन तथा

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।
प्रज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥ २० ॥

यथाज्ञातानुपलब्धिः कारणं तत् प्रत्यक्ष, ज्ञातानुपलब्धिजन्या भावज्ञानस्यानुमानत्वात् । जन्यापरोक्षज्ञानस्य इन्द्रियजन्यत्वात्, अपरोक्षत्वस्य ज्ञानकरणकाप्यत्वं, घटादिप्रत्यक्ष इव घटाभावाध्यक्षेऽपि चेतोपीन्द्रियस्यान्यानुपक्षीणत्वात् करणत्व अधिकरणप्रत्यक्षाभावेऽपि

[illegible] न तु [illegible] । न च [illegible] अनुपलब्धि [illegible] याच्यम् । योग्यानुपलब्धेः [illegible] नतु [illegible] अनेनैव स्वीकारात् करणत्व एव विवादात् । ननु [illegible] अनुपलब्धेर्लिङ्गविधया [illegible] ननुमितिरियम् [illegible] आह टीकायाम् [illegible] तथाच अनुपलब्धेर्लिङ्गविधया [illegible] [illegible] ज्ञानत्वाविषयीभूतया [illegible] [illegible] इति तत्प्रतीते [illegible] आह । न च [illegible] अनुपलब्धि [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] वाच्यम् । तथा सति अनुपलब्धे [illegible] [illegible] ज्ञानानुपलब्धेः [illegible] [illegible] इन्द्रियजन्यत्वेन [illegible] [illegible] इन्द्रियजन्यत्वेन [illegible] [illegible] सति [illegible] [illegible] ज्ञानकरण [illegible] [illegible] न [illegible] । ननु [illegible] इन्द्रियस्यानुपक्षयादिति, टीकायाम् [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] आह मूल [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] [illegible] इन्द्रियस्य [illegible] इति । न च [illegible] इन्द्रियव्यापार [illegible] [illegible] वाच्यम् । इन्द्रियजन्य [illegible] [illegible] इन्द्रिय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इन्द्रियजन्य [illegible] इन्द्रिय [illegible] [illegible] एवम् इन्द्रियानुपक्षयादित्यत्र [illegible]

शब्दादिग्रहस्य वायौ रूपाभावस्य च ग्रहात् अधिकरणग्रहेऽप्यनुपपयात् स्प्रातकरणजन्यज्ञानत्वेन इन्द्रियजन्यत्वानुमानाच्च। भावविभागश्च चेतसः मनस, सुखादादिबाह्यानुभवस्य भावभूतकरणसचिवमनोजन्यत्वनियमात् मानुपलब्धिः कारणं किञ्चिदिन्द्रियमेवेति ॥ २० ॥

[illegible]

साधकान्तरमाह,—

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः ।
स्वात्माश्रयत्वाद्योग्यानामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

इन्द्रियाणि करणमिति साध्यं, प्रतियोगिग्राहकत्वात्, यथानुमानं घटस्येव तदभावस्यापि ग्राहकं तद्वदिन्द्रियमपि। ननु प्रतियोगिग्राहकत्वमतन्त्रं, अन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात्, आश्रयपक्षेऽप इन्द्रियस्यान्यथासिद्धेरित्यत आह व्यापाराव्यवधानत इति व्यापारेणाधिकरणप्रत्यक्षेण इन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वाभावात्, अन्यथा संयोगेन चक्षुरादिकमन्यथासिद्धं भावपक्षेऽपि स्यात्। किञ्चाभावभ्रमस्य

[illegible] कार्यमिति।

[illegible] तदुक्तं, [illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

भेदम् ॥ १० ॥

इन्द्रियाणीति [illegible] प्रतियोगिग्राहकत्वादिति, [illegible]

[illegible] यथानुमानमित्यादि, [illegible]

[illegible] प्रत्यक्षत्वात्। [illegible]

दुष्टकरणजन्यत्वमवश्यं वाच्यं, दोषश्चेन्द्रियादिनिष्ठ एव, अनुपलब्धेर्दोषवत्त्वाभावात्, पित्तादिना इन्द्रियस्यैव दुष्टत्वात्, तदिदमुक्तम् अचाक्षुषत्वाद्दोषाणामिति । अधिकरणाभावयोर्विशिष्टधीर्नेन्द्रियजा अभावधीत्वात् नानुपलब्धिकरणजा भावधीत्वादतो विशिष्टग्राहीन्द्रियं स्वीकार्यं तदिदमुक्तं विकल्पमात् विशिष्टविषयकज्ञानात् ॥ २१ ॥

अस्त्वनुपलब्ध्या घटाभावस्य ज्ञानं ततश्च घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानं, घ्राणजसौरभोपनयानन्तरं सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषवत्

१

विशेषण ज्ञानात् अनुमानादिज्ञानात् नन्विति भवत्विति अभावग्राहकत्वे न तत्र विषय, उपाधिप्रसङ्गादिति अभावग्राहकत्वे तत्त्वादिस्तव । आपादितोऽधिकरणदोष व्यापारेण इन्द्रियस्य अन्यथासिद्धिरिति प्रतिपत्तिमात्र वक्ष्यति । अभावभ्रमस्य दुष्टकरणजन्यत्वात् अनुपलब्धेश्च स्वतो दुष्टत्वाभावात् पित्तादिना दुष्टमिन्द्रियं तद्करणमित्याह किञ्चेति अभावभ्रमस्य यद्यपि दोषाभावाभाव अवश्य वाच्यमिति तथाच सर्व धर्मकदोषाभावेन दुष्टकरणस्य अभावात् इत्यनुमानेन अभावभ्रमस्य इन्द्रियजन्यत्व सिद्धौ सत् यद्धर्मकस्य तस्यैव तत्प्रमाकरणे दृष्टकारणत्वमूर्ध्वितिः सामान्यव्याप्त्या अभावप्रमायामपि इन्द्रियस्य करणत्वसिद्धिः सुतरां क्वापि अभावप्रतिपत्तौ अनुपलब्धे न करणत्वमि द्रष्टि भाव । घटाभाववद्भूतलमिति विशिष्टबुद्धि नेन्द्रियजन्या अभाव बुद्धित्वात् नानुपलब्धिजन्या भावबुद्धित्वात् नीलघटवत् अनुपलब्धिजन्यतावच्छेदकत्वेन सिद्धवैजात्येन सह इन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वेन सिद्धवैजात्यस्य सङ्करप्रसङ्गादिति अनुपलब्धिमात्रजन्ये सामर्थ्येऽपि भावांशे सामर्थ्याभावात् इन्द्रियस्य सन्निकर्षद्वारा भावांशे अभावांशे च सामर्थ्यात् इन्द्रियमेव तादृशविशिष्टबुद्धिकारणं नानुपलब्धि एवं भावांशग्रहणस्य एकज्ञानीयकारणतानिर्णयात् इत्येवं विकल्पमात्रादिति मूलतात्पर्यं वर्णयति अधिकरणाभावयोरिति । विशिष्टग्राहीन्द्रियं स्वीकार्यमिति, तथाचार्थ ग्राहक इन्द्रियम् अभावधीविषयत्वेन दृष्टकरणम् अभावविशिष्टज्ञानेऽप्यस्ति अत्यन्तयोग्यत्वादित्येवं । न अधिकरणाभावयोर्विशिष्टधी नेन्द्रियजा अभाव धीत्वादित्यनुमानं बाधकमिति वाच्यम् । तादृशानुमानस्याप्रयोजकत्वादिति ॥ २१ ॥

त्वभावग्राहिकानुपलब्धिः कारणतया वाच्या. निर्विकल्पकविषयीभूत एव इन्द्रियेण सविकल्पकविषयतया गृह्यते तथा दर्शनात् अभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरभावात् कथं वा प्रत्यक्षत्वं, विशेषणतायाः सम्बन्धान्तरगर्भत्वात् अवश्यक्लृप्तकारणताकानुपलब्धेरेव करणत्वं नेन्द्रियस्येत्यत आह—

अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात् ।
ग्रामान्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

अवच्छेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् नियमतः सविकल्पकज्ञानसामग्रीसत्त्वान्न निर्विकल्पकत्वं, घटादिग्रहे तु निर्विकल्पकमेव प्रथमतः, विशिष्टज्ञानहेतुविशेषणज्ञानाभावात्,

---

अनुपलब्ध्यादि तथाचादौ अनुपलब्ध्या घटाभावमात्रं तत्र [illegible] विशिष्टबुद्धिसम्भवात् [illegible] अभावांशे [illegible] घटाभावभूतमिति विशिष्टबुद्धिसम्भवात् न विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरिति भाव । विशेषणीभूताभावांशे लौकिकभानं इन्द्रियेण [illegible] । तथा दर्शनादिति घटादिविशिष्टबुद्धौ निर्विकल्पकविषयीभूत [illegible] घटादिर्दर्शनादित्यर्थः । तथाच अभावस्य निर्विकल्पकाभावात् इन्द्रियमात्रेण [illegible] इति भाव । [illegible] विशेषणता [illegible] अभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरिति, [illegible] संयोगादिसम्बन्धाभावात् विशिष्ट [illegible] विशेषणतायाः [illegible] सम्बन्धान्तरगर्भत्वादिति [illegible] [illegible] [illegible] अवश्यक्लृप्तेति अभावनिर्विकल्पके [illegible] विशेषणतायाः [illegible] इति भाव । [illegible] अवच्छेदकग्रहणताकानुपलब्धेरित्यर्थः, [illegible] विशिष्टबुद्धावपि [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] इति अवच्छेदग्रहस्येति नियमत [illegible] [illegible] सविकल्पकसामग्रीसत्त्वात् [illegible] विशिष्ट [illegible] पूर्वमपेक्ष्यत्वात् [illegible] पूर्वमपि न निर्विकल्पकम् [illegible] ध्रौव्यादिति [illegible] पूर्वमपि न निर्विकल्पक [illegible] निर्विकल्पकाभावादिति, [illegible]

प्रतियोग्यनुपहितस्याभावस्य भानाभ्युपगमे तु अभावस्यापि निर्विकल्पकविषयतेति सिद्धसाधनम्। सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात् स्वरूपमेवाभावस्याधिकरणेन सम्बन्ध, वैशिष्ट्याख्याभावसम्बन्धस्याङ्गीकृतस्यापि सम्बन्धधारायामनवस्थानात् स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्यावश्यम्भावात्, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटाभावादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षतया कल्पनात्। न चेदेव, तदाऽनुपलब्धिकरणतापत्तेऽपि चान्य प्रकारो दुर्घट तथाहि सर्वत्र प्रमाणे परम्परया निर्विकल्पकविषय एव गृह्यते, अनुमानादावपि पक्षादेः पूर्वं कदाचिन्निर्विकल्प

यत् प्रकारान्तरेण विशेषणतासम्बन्धेन न निर्विकल्पकविषय इति इन्द्रियग्राह्य प्रकारता निर्विकल्पकप्रयोज्यविषयता नैव निर्विकल्पकप्रयोज्यत्वमभावविषयताया इन्द्रियग्राह्याभावस्य नास्तीति इति भावः। चरमेत्र सिद्धसाधनमिति मूलं विवृणोति प्रतियोग्यनुपहितस्येति सिद्धसाधनमिति तथाचाभावे अत्र अभावबुद्धिसामान्ये प्रति प्रतियोगिविशेषणस्य हेतुत्व अभावस्य च कल्पनादिति प्रतियोगिज्ञानस्य विशेषणज्ञाने च नियमात् प्रतियोगिविशिष्टाभावग्रहसम्भवात् प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वे अभावनिर्विकल्पकमपि इति इन्द्रियादेव तद्भवति सम्भवति। ननु अभावे इन्द्रियसम्बन्धरूपविशेषणता कथमत् कथमिन्द्रियेण अभावविषयकज्ञानमेव स्यात् न तु भावान्तरेऽनवस्थानात् इति आशङ्क्य विवृणोति टीकायां सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात् इति सम्बन्धान्तरे अनवस्थितिरित्यर्थः सम्बन्धस्याभावसम्बन्धस्य समवायादिरिति यथा संयोगसम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरं समवायः तथा वैशिष्ट्याभावसम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरम् स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्य एव तस्य तथापि स्वरूपसम्बन्धम् स्वरूपत्वात् तथाच स्वरूपसम्बन्धस्य अतिरिक्त किन्तु तत्तद्भावावच्छिन्नतत्तत्स्वरूप एव। न च स्वरूपसम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरम् स्वीकर्तव्यम् एव तस्य तथाचोक्तानवस्था तदवस्थैवेति वाच्यम्। स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरं स्वाभावस्य अनतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धत्वात्। वैशिष्ट्याख्योऽतिरिक्तसम्बन्धस्त स्वीकारेऽपि सम्बन्धधारायाम् अनवस्थाभयेन स्वाश्रयविशिष्टत्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्ध अवश्यमेव स्वीकर्तव्य इति स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे अवश्यस्वीकार्य अभावस्य स्वरूपसम्बन्ध एव इति कल्पनागौरवनिरासाय वैशिष्ट्यमिति। इन्द्रियसम्बद्धविशे

क्षस्वीकारात् घटाभाववद्भूतलमित्यादिविशिष्टप्रत्ययबलात् अभा-
वेनाधिकरणस्य प्राप्तेर्भवताऽपि स्वीकारात् ॥ २२ ॥

स्तवकार्थं सङ्ग्राहकश्लोकमाह —

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमपरोदूरे विरोधोदय
प्रायोन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते ।
तं सर्वानुविधेयमेकममलस्वच्छन्दलीलोत्सवम्
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धा प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीयः स्तवकः ।

यशोधरस्य मुखनिरीक्षणैकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानमात्राधिते
प्रत्यक्षादिभिरात्मैव नासाद्यते विरोधोदयो यतोऽधर अतएव

प्रमाणाद्या इति इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकसम्बन्धस्य [illegible] । न चान्योऽपि [illegible] प्रमाणं भवन्न तत् साक्षात् [illegible] इत्युक्तं [illegible] तदानाम भाव यत् [illegible] अनुमानादिकमपि परम्परया वा निर्विकल्पकविषयत्वेन भवति इति नियमात् [illegible] यदि प्रमाणं स्यात् तत्र [illegible] निर्विकल्पकविषयकत्वेन [illegible] एवं अनुपलब्धि [illegible] न तु निर्विकल्पकविषयत्वादिति साक्षात् परम्परया वा निर्विकल्पकविषयीभूतस्वाभावस्य [illegible] प्रतियोग्युपलब्धिः [illegible] न चानुपलब्धा निर्विकल्पकविषये [illegible] अभावप्रत्यक्षमिति [illegible] किमपरामिति [illegible] तस्य तत्र ज्ञानुमानसत्त्वात् [illegible] अधिकरणस्य [illegible] निमित्तप्रत्ययानुसाधनाय अभावस्य अधिकरणत्वं [illegible] घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रत्ययमधिकेन ॥ २२ ॥

मुखनिरीक्षणेति मुखावलोकन [illegible] स [illegible] प्रत्यक्षादिभिरिति [illegible] विधुरैः सहाधिकारिभ्यः [illegible] नाधिकारम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

दूरे सर्वमनुविधेय वश्य यस्येति असमा स्वच्छन्दा चेतनान्तरा प्रयोज्या या लीला सैवोत्सवो यस्य स तथा दुःखाभावैकनिदानत्वात् अतएव उद्भवदतिग्रहा देवानामपि देव मुख्य प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीयस्तवकव्याख्यानम ।

चतुर्थ स्तवक ।

सत्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् इति तुरीयविप्रतिपत्ति । ईश्वरो न प्रमाण तत्‌ज्ञानस्याप्रहीतग्राहित्वाभावेन प्रमात्वाभावात् ईश्वरस्य प्रमाकर्तृत्व प्रमाकरणत्वञ्च नाप्नोति अप्रमाणपुरुषस्य वच क ग्रहणादित्यत्राह —

[illegible] [illegible] च [illegible] इति [illegible] दूरे [illegible] ऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । लीला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दतिग्रहा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देवो न । [illegible] [illegible] [illegible] इति ॥ २३ ॥

इति श्रीकाम्भ्राचार्य [illegible] कुसुमाञ्जलिव्याख्यायां तृतीयस्तबकव्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]

अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक्।
यथार्थोऽनुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते॥ १॥

अपूर्वदृक्त्वं अगृहीतग्राहित्वं न प्रमालक्षणं धारावाहनबुद्धव्याप्तेः इदं रजतमिति भ्रमातिव्याप्तेश्च। स्वमते लक्षणमाह यथार्थ इति। अनपेक्षतयेति स्मृतेर्जनकानुभवसमानविषयकतया तत्प्रामाण्याधीनप्रामाण्यकतया सापेक्षत्वात् तत्र न प्रमाव्यवहार आस्तिकानामिति॥ १॥

न धीपतिकाद्योगस्य प्रमितिरीश्वरप्रमाधिकरणत्वेनाप्रामाण्यविषयत्वम्, एतदेव पूर्वपक्षिणा प्रमाणानुमानम्, ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वात् सर्वविषयकत्वाच्च एतादृशानुमानप्रकारात् न प्रमात्वम्। न चेदृशलक्षणस्य ईश्वरज्ञाने अव्याप्तत्वात् प्रमायाः स्वरूपान्तर वाच्यमिति वाच्यम्। स्मृतेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात्। प्रमाकरणमेव वक्तुं करणमुपन्यस्य प्रमाकर्तुंस्त प्रमाकरणस्य नीत्वा तादृशमपि ईश्वरे नास्तीत्यत ईश्वरस्येति, प्रमाकर्तुंत्वं प्रमाणत्वम्। मूले अपूर्वदृगिति अपूर्वस्य अगृहीतस्य दृक् दर्शन ज्ञानमिति यावत्, अत्र अपूर्वदृक्त्वम् अगृहीतग्राहित्वम् तत्तु न प्रमालक्षणम्, यथाहुः परैर्निर्दिष्टः, तथाच अपूर्वदृक्त्वम् अगृहीतग्राहित्वम् टीकायां धारावाहनबुद्धव्याप्तेरिति, ननु "न चोऽसि अव्याप्ते, अधिकव्याप्ते, अतिव्याप्ते"। इति वदेत् सिद्धान्तात् अनुभवसाम्य सोऽपि प्रत्यक्षोके एव कालो न भासते" इति परेषां सिद्धान्तात् अनुभवसामान्य ... एव सर्वविषयकत्वात् द्वितीयादिज्ञानेऽपि अगृहीतग्राहित्वम् इति चेन्न सर्वत्र ज्ञाने पूर्वं कालसम्बन्धसन्निकर्षे सति कालभानात् अव्याप्तेरतीन्द्रियत्वात् सर्वत्र ज्ञाने पूर्वं ... अपरदशायामेव विषयी- प्रमाणाभावात्। न च स्वप्रकाशवादिमते पूर्वज्ञानादिविषयस्य ... पूर्वज्ञानादिविषयत्वातिरिक्तविषय- करत्वात् अपरदशायामगृहीतग्राहित्वमिति वाच्यम्। ... प्रमा ... तत्त्वप्रामाण्यस्य प्रमाणाभावात्। ननु यथार्थानुभवत्वेऽप्युक्तेऽपि अत्र न प्रमात्वम् यथार्थत्वस्य तत्त्वात् अनुभवत्वस्य यथार्थत्वादिघटन चाह, अनपेक्षतयेति, तत्प्रमात्व- यथार्थत्वेऽपि तत्त्वात् अनुभवत्वस्य ... मूले ... प्रमात्वस्य जनकत्वेनापेक्षितत्वात् प्रमाणत्वे अनुभवत्व- ... मूले ... प्रमात्वविषयकत्वात् यथार्थस्य ... इदं परिमाणाभावम्। वस्तुतस्तु यथार्थज्ञानत्वमेव प्रमात्वं, यथार्थत्वस्य ... मूले प्रमात्वमिष्टमिति भावः॥ १॥

ननु धारावाहिके नाव्याप्तिः, ज्ञानेन हि विषयनिष्ठो धर्मः कश्चिज्जननीयः, अन्यथा ज्ञानस्य विषयं प्रति नियमो न स्यात् तथाच तमादायागृहीतग्राहित्वमेव। किञ्च स धर्मस्तदुपादानज्ञानजन्यो न वा, आद्ये उपादानज्ञानस्य उपादानविषयतानियमार्थं धर्मान्तरस्वीकारे तत्राप्येवमित्यनवस्था, द्वितीये कार्यत्वं हेतुः तत्रैव उपादानज्ञानजन्यत्वव्यभिचारीति नेश्वरस्य क्षित्यादिकर्तृतया सिद्धिरित्यत आह,—

स्वभावनियमाभावादुपकारो हि दुर्घटः।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

स्वभावविशेष एव विषयतानियामकः, अन्यथा ज्ञातता·

ननु न विशिष्टज्ञानं किन्तु धर्मकार्यं धर्मिधीरनुभव इति ज्ञानत्व, तत्र धर्मकार्ये गृहीतग्राहि, धर्म्यनुभवस्य प्रमात्वमिष्टमेवेति अर्थे व्याप्तिमाशिरिति धारावाहिकेऽव्याप्ति स्वरूपति नन्विति, विषयनिष्ठोधर्म इति ज्ञाततारूपोधर्म इत्यर्थः, अन्यथा ज्ञाततारूपधर्मानङ्गीकारे, विषयं प्रति नियमो न स्यादिति किञ्चिज्ज्ञानं किञ्चिद् विषयकमेवेति नियमो न स्यात् ज्ञाततारूपधर्मस्वीकारे च यज्ज्ञानं यन्निष्ठज्ञाततामजनयत् तज्ज्ञानं तन्निष्ठविषयताकमिति नियम उपपद्यते, तथाच घटज्ञानजन्यज्ञाततायाः पटज्ञाने सम्बन्ध घटज्ञानविषयतानियामक इति घटज्ञानविषयत्वं घटज्ञानजन्यज्ञातता स्वरूपसम्बन्धेन घट एव वर्तते न तु घटज्ञानजन्यज्ञाततास्वरूपसम्बन्धानाश्रये पट इति भावः। तमादायेति तथाच पूर्वज्ञानोत्पन्नज्ञातता आश्रयमादायान्योन्यमद्वितीयादिज्ञानं भासते इति पूर्वपक्षिणो सिद्धान्तम् पूर्वोत्पन्नायां प्रथमज्ञानजन्यज्ञाततामादाय द्वितीय ज्ञानस्य द्वितीयज्ञानादिजन्यज्ञाततामादाय तृतीयादिज्ञानस्यागृहीतग्राहित्वरूपं प्रमात्वमिति भावः। ज्ञानस्य विषयनियमार्थं ज्ञाततारूपधर्मं स्वस्य नैयायिकैरपि भवत्य स्वीकृतमस्माभी सह क्षित्ति कर्तृत्वका कार्यत्वादिति नैयायिकानुमानं दूषयितु मुपक्रमते किञ्चेति, तदुपादानज्ञानजन्यो न वेति विषयतानियामको यो ज्ञाततारूपो धर्मः स किं उपादानज्ञानजन्य उत उपादानज्ञानाजन्यो घटपटादिके जन्यत्वं

धानेऽपि नियमानुपपत्तिः इति स्वभाव एव नियामकस्तत्रेति। किञ्च वर्त्तमानविषये तदुत्पत्तावपि अविद्यमाने विषये ज्ञाततायाः उपादानविरहात् अनुत्पत्तौ विषयतानियमानुपपत्तिरिति स्वभाव एव तत्र नियामक इति ॥ २ ॥

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चिज्जननीयमित्यासे ज्ञानक्रिययापि विषयनिष्ठोधर्मोजननीय इत्यत्राह,—

धर्मं, अनवस्थेति, तथाच घटज्ञानविषयतानियामको यो घटनिष्ठज्ञातताख्यो धर्मः, ज्ञाततान्तर- [illegible] घटधर्मोपादानज्ञानजन्यत्वे घटधर्मोपादानज्ञानस्य विषयतानियमार्थं ज्ञान- न्तरमङ्गीकार्यं एव तादृशज्ञानान्तरजनकीभूतोपादानज्ञानस्य विषयतानियमार्थं घटादि- ज्ञातताजन्यत्वस्यैति भावः। द्वितीय इति घटादिज्ञानविषयतानियामकस्य घटादि- निष्ठज्ञातताख्यधर्मस्य घटादिज्ञानजन्यत्वपक्षविकल्पस्य इत्यर्थः। व्यभिचारेति तथाच विषयी- चिति एककर्तृका कार्यत्वहेतुक सकर्तृकत्व उपादानगोचरापरोक्षज्ञान विषयी- भूतोपादानज्ञानजन्यत्वस्यापि कतिपयस्थल एवच उपादानज्ञानजन्यत्वावधिरहो विषयीभूत ज्ञानतो कार्यत्वस्य वर्त्तमानत्वात् व्यभिचारित्वमिति सिद्धे उपादानज्ञानजन्यत्वाभाववति ज्ञातते कार्यत्वस्य वर्त्तमानत्वात् व्यभिचारित्वमिति भावः। मूले स्वभावनियमाभावादिति स्वभावस्य नियामकस्वभावादित्यर्थः, उपकार ज्ञातता- दीनाम्। स्वभावविशेष एवेति स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेत्यर्थः, अन्यथा स्वभावविशेषस्य नियामकत्वा- ङ्गीकारे, नियामकत्वेऽपीति यथाच घट इति ज्ञाने घटे ज्ञातताजनने न तु पटे इत्यत्र स्वभावस्य नियामकत्वं अवश्यकम्, तथा एवञ्च विषयेऽपि तस्यैव नियामकत्वे सिद्धे नियामकत्वाभावे ज्ञाततास्वीकारेऽपीति भावः। मूले सुघटत्वेऽपीत्यादि, अन्यथा स्वभावस्य नियामकत्वाभावे, यदि विद्यमाने अर्थे विषये ज्ञातताया सुघटत्वेऽपि अन्यत्र अविद्यमाने विषये का गति- रितिनोक्तौचित्ये। तथाच स्वसमवेतसम्बन्धेन यदि स्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वम् अतीतघटादिस्थले घटादि- घटादिसमवेतज्ञाततां प्रत्यपि घटादेः तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वम् अतीतघटादिस्थले घटादि- स्वरूपाभावात् न ज्ञाततासम्भव इति भावः। ॥ २ ॥

अनुमानेन ज्ञाततासिद्धिमाशङ्कते नन्विति, नन्विमामिति क्रिया कर्मनिष्ठधर्म- जनिका क्रियात्वात् गमनरूपकर्मनिष्ठसंयोगजनकगमनक्रियावत् इति आकाङ्क्षायाम् इत्यर्थः। विषयनिष्ठधर्मं इति विषयनिष्ठज्ञातताख्यो धर्मं इत्यर्थः। न च इत्यत्र अन्य

अनैकान्तादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥

क्रिया यदि धात्वर्थस्तदा शरेण गगनं युनक्ति इत्यत्र संयोगेन गगननिष्ठकिञ्चिदजननात् अनैकान्त, यदि करणव्यापार' क्रिया तदापीन्द्रियसंयोगादिना घटादिनिष्ठकिञ्चिदजननात् व्यभिचार, अथ क्रिया स्पन्दस्तदा ज्ञानस्य स्पन्दात्मकत्वादसिद्धि.। ननु ज्ञातोघटः साक्षात्कृतोघट इत्यादि प्रत्यक्षमेव ज्ञाततायां मान मित्यत्राह तद्वैशिष्ट्येति। सर्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषण विशेष्ये तदुभयसम्बन्धो विषय, स च सम्बन्ध क्वचित् संयोगादि क्वचित्तु स्वरूपं, तदिह घटज्ञानमित्यत्रैव घट ज्ञानयो. स्वरूप एव सम्बन्ध

गौत्यादौ गमनक्रियाया शालकपकर्मनिष्ठवीयदवजन्यजनकत्वेऽपि अ' ज्ञानादौ ज्ञानक्रियाया न घटरूपकर्मनिष्ठफलजनकत्वमिति वाच्यम्। तथ' सति अन्य क्रिया जन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वानुपपत्ते । मूले न च लिङ्गमिह क्रियेति क्रियेति भावप्रधान निर्देश, तथाच क्रियात्वम् हेतुः ज्ञाततारूपधर्मे न लिङ्ग ज्ञानुमापकम् इत्यर्थ, अथ क्रियात्वं किं धात्वर्थत्वम्, उत करणव्यापारत्वम्, अथवा स्पन्दत्वं, नाद्य द्वितीयौ इत्याह अनैकान्तादिति, न तृतीय इत्याह असिद्धेरिति तथाच विशेषणाभावप्रयुक्त ज्ञानात्मा [illegible] क्रियात्वं न लिङ्गमिति भावाभावात्वसिद्धि । एतदेव विवृणोति टीकायाम् क्रिया यदीत्यादि. क्रिया क्रियात्वं, धात्वर्थ धात्वर्थत्वं गगननिष्ठेति शरेण घट युनक्ति इत्यत्र शरसंयोगरूपक्रियाया [illegible] गगन धर्मानुत्पत्ते, तथाच गगनस्य नियतत्व अत्रनिष्ठफलाभाव इति भाव । करणव्यापार करणव्यापारत्वं क्रिया क्रियात्वम्, इन्द्रियसंयोगादिनेति आदिना परामर्शस्य, अपि ईश्वरकार्यत्वे, पदार्थत्वे परिग्रह । न चन्द्रियसंयोगेन साक्षात्कारत्वा घटादौ ज्ञातताजननात् कथ व्यभिचार इति वाच्यम्। तथैव अन्यात्मसंयोगादौ स्वतःसंयोगेन घटादौ किञ्चिदजनन व्यभिचारात्। अथ क्रियेति क्रिया क्रियात्वं, स्पन्द स्पन्दत्वं, ज्ञानस्य ज्ञानरूपपक्षस्य, स्पन्दाभावकत्वात् स्पन्दत्वरूपहेत्वभावात्, अपिहि ज्ञानक्रिया ज्ञानविषयनिष्ठफलजनिका क्रियात्वादित्यनुमाने स्वरूपासिद्धिरित्यर्थ । ज्ञाततारूपधर्मे

ज्ञातो घटइत्यत्रापि भासते, अन्यथा दृष्टोघटः कृतोघट इत्यत्र दृष्टता-कृततयोरव्याप्तेः स्वभावसम्बन्धादुपपत्तिस्तुल्या ॥ ३ ॥

तदुच्यते,--

यथैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
क्रियैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

यथा घटादिना ज्ञाने विशिष्टधीः यथा च क्रिययैव कर्मणां

इदन्तयाभासमानतइति नास्ति, ज्ञानतायां मानमिति तथाच ज्ञातो घट इति प्रत्यय प्रतीतौ ज्ञानस्य विषयत्वात् प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति भाव । मूले तद्विषयेत्यादि, तद्विषयकत्वात् तस्य ज्ञानस्य वैशिष्ट्यप्रकारकत्वात् विषयतास्वरूपसम्बन्धविषयकत्वात् घटिते ज्ञातत्वादयः, ज्ञाप्यत्वानुभव, न प्रत्यक्षानुभव, प्रमाणमिति शेष । टीकायां घटज्ञानमित्यत्रेति तथाच यथा घटज्ञानम् इति प्रतीतौ ज्ञाने घटस्य विषयितारूपसम्बन्धोभासते नातिरिक्तसम्बन्ध तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतावपि घटे ज्ञानस्य विषयतारूपसम्बन्ध न त्वति रिक्तज्ञातत्वादिकम् । ज्ञातताभावे अतिरिक्ताद्भावात् घटादिति ज्ञातो घट इति प्रतीती अतिरिक्तज्ञातताभावस्वीकारे दृष्टो घट इति प्रतीतौ यदि स्वरूपसम्बन्ध एव भासते न त्वतिरिक्तज्ञातता, न त्वतिरिक्तत्वं तर्हि ज्ञातो घट इत्यत्रापि स्वरूपसम्बन्धो भासते न त्वतिरिक्तज्ञातता प्रतीत्यादिनाह स्वभावसम्बन्धादिति स्वरूपसम्बन्धादित्यर्थः, तथाच दृष्टो घट इत्यादौ इत्यादिरिव ज्ञातो घट इत्यत्रापि ज्ञानस्य विषयतारूपसम्बन्धोभासते न त्वतिरिक्तज्ञाततेति भाव ॥ ३ ॥

तदुच्यत इति तत् परिशोधाय आचार्यैः पुन स्वग्रन्थात् दृश्यते । मूले यथैवेति यथाहि, विषया यथैवं विषयवशम्, यथैरं ज्ञानम्, विशेष व्यावर्तक विशेषणमिति यावत्, विषया निष्ठो व्यावर्तक इति समुदितार्थ, निराकारतयेति विशेषणं ज्ञानम्, निराकाराणां नियतं, निराकाराणां धियां विषय एव व्यावर्तक इति समुदितस्पष्टार्थम् । निराकारतयेत्यनेन ज्ञानानां व्यावर्तकान्तर नास्तीति सूचितम् यथैवेति दृष्टान्तविषयोर्थ, यथा घटज्ञानमिति प्रतीतौ ज्ञानस्य विशेषत्वं घटस्य विषयितास्वरूपसम्बन्धेन तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतौ घटस्य विशेषणत्व विशेष्यत्वं तथापि अवश्यमङ्गीकार्यं तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतौ घटस्य विशेषत्वं न त्वतिरिक्तज्ञाततया, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानस्य विषयतारूपसम्बन्धेन विशेषणत्वं न त्वतिरिक्तज्ञाततया, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानस्य विशेषत्व घटस्य विशेषणत्वं ज्ञातो घट इत्यत्र विपरीत विशेष्यभावविपरीयम्

घटादीनां व्यवहारेषु विशिष्टबुद्ध्यादिषु विशेषस्तथा ज्ञातो घट-इत्यादौ ज्ञानेनैव घटादौ विशिष्टधीर्न धर्मान्तरादिति ॥ ४ ॥

ननु तथापि नेश्वरज्ञानं प्रमा प्रमाणजन्यत्वाभावात्. एवमीश्वरो न प्रमाता न वा प्रमाणं प्रमाकर्त्तृत्व करणत्वयोरभावादत आह,—

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

एतावानेव विशेष इति भावः । क्रियवैवेति अत्र क्रियापदं ज्ञातेच्छाप्रयत्नपरं, ज्ञातार्थे अभेद, विशेष व्यावर्त्तकं विशेषणमिति यावत् ज्ञातेच्छाप्रयत्नाभिन्नं विशेषणमिति समुदितार्थः । व्यवहारेषु ज्ञातो घट इष्टो घट कृतो घट इत्यादिविशिष्टबुद्धिषु, धर्मतो विषयाणां घटादीनां, ज्ञातेच्छाप्रयत्नादिरूपमेव विशेषणमिति समुदितार्थः । ज्ञातेच्छाद्यपेक्षया इदमात्यर्थम्, अतएव ज्ञानेनैवेत्युक्ता क्रियवैवेत्युक्तम् । तथाच ज्ञातो घट इष्टो घट कृतो घट इत्यत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वं न त्वतिरिक्तधर्मस्य तथा ज्ञातो घट इत्यत्रापि ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धेन विशेषणत्वं न त्वतिरिक्तधर्मस्येति भावः । एतमेवं विवृणोति टीकायां यथा घटादिष्विति, घटादिना विशेषणेन रूपादिविषयं, विशिष्टधीः घटज्ञानमिति विशिष्टधीः । यथा च क्रियवैवेति यथापि यभिप्रायेण द्वितीया, क्रियापदं ज्ञानादिपरम् विशेष इत्यनेनान्वय, तथाच ज्ञातो घट इत्यादौ धर्मतो विषयाणां घटादीनां क्रियवैव ज्ञानादिरेव विषय विशेषणम् इति समुदितार्थः । ज्ञानेनैवेयं प्रकारव्यावर्त्तनीया न धर्मान्तरादिति न ज्ञातत्वरूपधर्मान्तरादित्यर्थः । न च अतिरिक्तधर्मानभ्युपगमे ज्ञातो घट इत्यादौ कथं क्रियाजन्यफलशालित्वेन घटस्य कर्मत्वमिति वाच्यम् । तत्र धर्मतावच्छेदकस्य ज्ञानत्वेन विषयत्वस्यैव द्वितीयार्थत्वात् ॥ ४ ॥

प्रमाजनकत्वरूपस्य प्रमाणत्वस्य ईश्वरज्ञाने नित्यत्वेनाजन्यत्वाच्च अभावात्, तादृशेश्वरज्ञानस्य प्रमाया अकारणत्वात्, अतएव प्रमाजनकार्यत्वाकारणत्वरूपप्रमाकर्त्तृत्वाभावात् न प्रमातृत्वमित्यपि वदन्ति, मन्निमित्यादिना, प्रमाजनकत्वाभावादिति प्रमाजनकत्वाभावेन प्रमाणत्वाभावादित्यर्थः । भूते तदन्वेति तदाश्रयत्वमित्यर्थः, तदविषयत्वादि कथाय

यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्वमजन्यत्वेऽपीश्वरज्ञानस्याविरुद्धं, प्रमा-वत्वं प्रमासमवायित्वम् तच्च अकारणत्वेऽपि प्रमाया ईश्वरस्या-विरुद्धम्। एवं प्रमया सदायोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वमीश्वरस्य प्रमाणत्वं न तु कारणत्वमपि तत्र नियामकमिति, "मन्त्रायुर्वेदवत् तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति सूत्रे (न्याय सू० २।१।६८) ईश्वरस्य प्रामाण्यमुक्तम्। न चेश्वरस्य पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या विभागव्याघात, प्रमाकरणाभिप्रायेण विभागसम्भवात्। न चेश्वरज्ञानस्य भ्रम-विषयत्वे भ्रमविषयावगाहित्वेन भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यम्। अधिकरणप्रकारकत्वाभावेनाप्रमात्वाभावात् भ्रमनिष्ठं शुक्तिविशेष्य-कत्वं रजतत्वप्रकारकत्वञ्च सदैव तदवगाहितया ईश्वरज्ञानस्य प्रमात्वाक्षतेः ॥ ५ ॥

बोधे व्याप्यत्वमेव कर्तृत्वप्रयोजकमिति भावः। प्रमया सदायोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित मिति व्याप्तिविशेषणघटितेन विषयविशेषणघटितेन वा या प्रमाया स्वीय व्यवस्था तदत्र सा हि इतरद्भावप्रसक्तसम्बन्धितया तत्तत्प्रमाश्रयत्वमेवार्थः, यस्मिन् सर्वदा सदातन प्रमात्वमिति पर्यवसितार्थः। तथाच सर्वदा सर्वविषयकप्रमाश्रयस्य प्रमाणत्वमीश्वरस्येति भावः। न तु कारणत्वमपि न तु प्रमाकरणत्वमपीत्यर्थः, तत्र नियामकमितीति यत्परम् तदर्थमित्थमिति पूरणीयम्, मन् प्रामाण्यमिति वेदप्रामाण्यप्रामाण्यमित्यर्थः, आप्तप्रामाण्यादिति। अत्र आप्तपदं आप्त प्रमाणादि यत्र वेदकृत् पुरुषपरं तस्य प्रामाण्यात् नित्यज्ञानवत्त्वादित्यर्थः। पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या पञ्चमप्रमाणपदार्थत्वापत्त्या विभागव्याघात प्रमाणपदार्थस्य चतुर्धा विभागव्याघात। भ्रमविषयकत्वे सर्वविषयकत्वानुरोधेन भ्रमविषयकत्व भ्रमविषयावगाहित्वेऽपीति ज्ञानज्ञानस्य ज्ञानविषयविषयकत्वनियमादिति भावः। अधिकरणेति तथाच भ्रमविषयं रजतमिति ज्ञानस्य अधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमत्वेऽपि शुक्तौ रजतत्वप्रकारकमिति ज्ञानं न भ्रम प्रमात्वम् एव विशिष्टविषयकत्वेन विशिष्टविषयोपरागेणैवानुव्यवसाय, भ्रमत्वे विशिष्टविषयप्रसिद्धया न विशिष्टविषयप्रसिद्धा विशिष्टविषयोपरागेणैवानुव्यवसाय किन्तु विषयविषयत्वोपरागेणैव, अतएव ज्ञानभ्रमत्व न भासत्वम्, एवञ्च ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वानुरोधेन भ्रमविषयकत्वेऽपि विषयत्वोपरागेणैव भ्रमविषयकत्वं न तु विशेषोपरागेणेति न भ्रमत्वव्यवहार इति भावः ॥ ५ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह—

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥६॥

इति चतुर्थः स्तवकः ।

भूतार्थानुभवे यथार्थानुभवे, साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे, निविष्टो विषयीभूतो निखिलप्रस्ताविवस्तूनां नानापदार्थानां क्रमो यस्य स तथा अनुभवविषयसकलवस्तुक इत्यर्थः, नित्ययोगिनि सदातनत्वयुक्ते, अतएवेन्द्रियाद्यद्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य, लेशतोऽप्यंशतोऽपि अदृष्टिविशेषादर्शनं तन्निमित्तिका या दुष्टिः रागद्वेषमोहात्मिका तद्विगमेन प्रभ्रष्टः शङ्कातुषः वेदाप्रामाण्यशङ्कालेशो यस्मादित्यर्थः, प्रमाणं शिवः, एवम्भूते तदप्रामाण्यशङ्कारूपकलङ्कवद्भिः पाषण्डैः किं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति तृतीयस्तवकव्याख्यानम् ।

नानापदार्थानां क्रम इति च क्रमपदं सामान्यविशेषवैशिष्ट्यपरं, तत्र निविष्टपदो निखिलप्रस्तावस्तुक्रमेति कर्मधारयः, यस्येति पूरितं, भूतार्थानुभवे इत्यनेनान्वयः, न तु अस्यैव बहुव्रीहिसमासान्यपदार्थपरता, तथा सति क्रमपदार्थे तदन्वयबाधात्सङ्गेऽपि भूतार्थानुभवे वैयधिकरण्यापत्तेरिति। किं कर्त्तव्यमितीति किमपि न कर्त्तव्यमितीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीकामाख्यानाथ तर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिविवृतौ
चतुर्थस्तवकविवृतिः ।

पञ्चम स्तबकः ।

तत्साधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिः, नन्वीश्वरे साधकप्रमाणमेव नास्तीत्यत आह ।

कार्य्यायोजन-धृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥१॥

क्षित्यादि सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् सकर्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षा कृतिमज्जन्यत्वम् । आयोजनं कर्म्म एवञ्च सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्म चेतन

[illegible]

[illegible]

प्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत्। धृतेरिति ब्रह्माण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः। धृत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिग्रहः, ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत्। पदात् पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं व्यव-

---

हारानुमानेन अस्मदादिशरीरवत् ईश्वरस्य सिद्धेः। उपादानप्रत्यक्षजन्यत्वं, चिकीर्षाजन्यत्वं, कृतिजन्यत्वञ्च एकविरहेणैव विशिष्टसत्त्वाभावात् साध्यम्, अथवा उपादानज्ञान चिकीर्षा-कृतिजन्यत्वमेव उपादानज्ञान-चिकीर्षा कृतिप्रयोज्यत्वनियमस्य कार्ये प्रति उपादान-ज्ञानत्वादिना कारणत्वेऽपि कार्योत्पत्तौ तत्सत्त्वेन प्रयोजकत्वात् प्रत्येकधर्मा-वच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य तत्सत्त्वे विरहात् न च प्रवृत्तिं प्रति उपादान-ज्ञानस्य चिकीर्षाद्वारा कारणत्वेन कार्यसामान्यं प्रत्यकारणत्वात् कार्यसामान्ये तदनुप-दानज्ञान चिकीर्षा जन्यत्वमिति वाच्यम्। प्रवृत्तिद्वारा कार्यसामान्येऽपि उपादानज्ञान-चिकीर्षा-जन्यत्वमिति मतेनैतदभिधानात्। वस्तुतस्तु कृतिजन्यत्वमेव साध्यं कृति-जन्यत्वञ्च विषयतासम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-कार्यत्वं, तेनादृष्टद्वारा अस्मदादिकृतिजन्यत्वमादाय न सिद्धसाधनम्। ननु तत्र विषयता-सम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वाभावात् प्रागभाव-प्रतियोगित्वादिरूपस्य कथित तथात्व ध्वंसे [illegible] जन्यतावच्छेदकत्वाभावात् विषयता-सम्बन्धावच्छिन्न-कृतित्वावच्छिन्न-जनकता-निरूपितसमवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-जन्यत्वरूपसाध्याभावात् बाध इति चेन्, न, [illegible] प्रयत्नस्य [illegible] जनात्। न च ईश्वरकृतेः ध्वंसे [illegible] व्यभिचार इति वाच्यम्। [illegible] निवेशनीयत्वात्। [illegible] संयुज्यते [illegible] व्यादि, [illegible] सामानाधिकरण्येन [illegible] ईश्वरसिद्ध्यर्थम् [illegible] विशेषणविशिष्टाभावेन सिद्धसाधनाभावः। [illegible] पूर्वकं [illegible], कर्मत्वादिति, अत्र कर्मत्वपदेन [illegible] कर्मत्व - [illegible] अथवा [illegible] क्रियायां व्यभिचारापत्तेः क्रियाभावे [illegible] ईश्वरानुमितौ [illegible] तथाच [illegible]

हार:, घटादिसम्प्रदायव्यवहार: स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य: व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत्। प्रत्ययत: प्रामाण्यात्, वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत्। श्रुतेर्वेदात्, वेदः पौरुषेयो वेदत्वात् आयुर्वेदवत्। किञ्च वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात्

[illegible]

भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत्। सङ्ख्याविशेषात् द्व्यणुकपरिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् प्रकृष्टतादृशकपालत्रयारब्धघटपरिमाणवत्

किं च [illegible] परमाणुगत[illegible] [illegible] परिमाणजन्यपरिमाणे प्रचय[illegible] परिमाणे च व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। नित्यपरमाणुपरिमाणे व्यभिचारवारणाय जन्येति, [illegible] परिमाणत्वमिति। तुल्यपरिमाणककपालद्वयेत्यत्र [illegible] तुल्यत्वम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् कपालत्रयारब्ध घटपरिमाणस्य [illegible] [illegible] [illegible] कपालपरिमाणस्य द्वैगुण्ये [illegible] न निवर्त्तते परिमाणव्यावृत्तिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिमाण [illegible] एव द्वैगुण्यं न तु परिमाणस्य। न च एवमपि [illegible] एव परिमाणस्य कारणम् [illegible] सङ्ख्यायाः कारणत्वम् [illegible] न भवतीति वाच्यम् [illegible] [illegible] तुल्यपरिमाणकपाल [illegible] [illegible] [illegible] सङ्ख्यायाः कारणत्व [illegible] [illegible] सङ्ख्याया एकरूपत्वात्। परिमाणस्य कारणत्वे तु उभयत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निवर्त्तते [illegible] तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्धं न स्यात्। न च तुल्यपरिमाणकपालद्वया रब्धघटपरिमाणे [illegible] [illegible] सङ्ख्याया कारणत्वं कथं न सम्भवति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम्। तत्र [illegible] सङ्ख्यायाः कारणत्वमपेक्ष्य परिमाणस्य कारणत्व [illegible] [illegible] [illegible] कारणत्वे गौरवं [illegible] न दोषाय। न च [illegible] परिमाणरूपकारणस्य [illegible] परिमाणजन्यपरिमाणं कथं नोपपद्यत इति वाच्यम्। विजातीयपरिमाणं प्रति विजातीयपरिमाणस्य [illegible] [illegible]। ननु [illegible] परमाणुपरिमाणजन्यतया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नित्यपरिमाणत्वादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिमाणत्वादिति [illegible] [illegible]

अणुपरिमाणस्य न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरिमाणत्वाद्वा, एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा, अतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्यैवेति।

रेकैव इत्यत्र। न चेदमप्रयोजकमिति वाच्यम्। परिमाणस्य समानजातीयो-त्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् परमाणुपरिमाणसजातीयं द्व्यणुकपरिमाणं यदि परमाणुपरिमाणजन्यं स्यात् तदा परमाणुपरिमाणादुत्कृष्टं स्यादिति तर्कस्य प्रयोजकत्वात्। ननु तथापि कथमीश्वरसिद्धिरित्यत आह, सर्गादाविति, तदानीं सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वित्वसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या द्वित्वादित्वानुमानेन अस्मदाद्यपेक्षाबुद्धेरीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसिद्धावीश्वरसिद्धिरिति पर्यवसानम्। अथ परमाणुगतद्वित्वादिसंख्या नित्यैवास्तु कथं तज्जनकतया ईश्वरीयापेक्षाबुद्धिसिद्धिरिति चेत् परमाणुगतद्वित्वादिसंख्या नित्या अनेकसमवेतत्वव्याप्यजातिमत्त्वात्, गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वाद्वा, द्वित्वादिसंख्यायां नित्यत्वे नित्यानेकसमवेतत्वव्याप्यजातिमत्त्वाभावापत्तेः इति वाच्यम्। न च परमाणुद्वित्वादीनां अनित्यत्वे इति वाच्यम्। अनित्यत्वेऽपि तदेकत्वापत्तेः। न च मानाभावः तादृशानेकसमवेतत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य अनित्यत्वेन साधयितुमशक्यत्वात्। न च घटादिवत् परमाणुगतद्वित्वादिसंख्याया अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं नापेक्षाबुद्धिजन्यत्वमिति वाच्यम्। अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजनकत्वे द्वित्वादिसंख्याया अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वनियमे गौरवात् अपेक्षाबुद्धेः घटपटादिद्वित्वादिसंख्याया अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन द्वित्वादिजनकत्वकल्पनायां लाघवात्, तथा च द्वित्वादौ अपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वं कल्पनीयं तत्र प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। न च धीकल्पने लाघवात् द्वित्वादिजन्ये गौरवमिति वाच्यम्। फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। न च अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणत्वात् एकत्वद्वयापेक्षाबुद्धिद्वित्वादिरूपकार्यद्वयोत्पत्तौ अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशहेतुत्वात्, तत एकापेक्षाबुद्धिरवच्छेद्या समवायिकारणसमवायिकारणयोरेकत्वयोस्तु तद्धर्मविशिष्टयोः द्वित्वादिप्रत्यक्षविषयोपपत्तौ द्वित्वं प्रति एकत्वद्वयावच्छिन्नस्य समवायिकारणत्वेन तदेकत्वनियामकत्वमेवोपपत्तौ किमपेक्षाबुद्धिविशेषस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम्। अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसम्बन्धेन हेतुत्वे गौरवात् समवायसम्बन्धेन तत्पुरुषीयद्वित्वादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वे लाघवात् तत्पुरुषीयप्रत्यक्षविशेष्यत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् नैतत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेस्तत्पुरुषेण प्रत्यक्षापत्तिः। अथ तथापि सामान्यसामग्रीबलादेतत्पुरुषीयद्वित्वादेरपरपुरुषेण प्रत्यक्षापत्तिः।

विश्वविदन्वय इति विशिष्टसाध्यत्वं, तेन नित्यसर्वविषयकज्ञानसिद्धिः ॥ १ ॥

ननु शरीरविशिष्टस्य कर्त्तृतया विशेषणबाधात्को विशिष्टबाध

पेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वाश्रयपृथिवीत्व व्याप्यत्व स्यादिति तत्पृथिवीयद्वित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पृथिवीयप्रत्यक्षं प्रति द्वित्वत्वासम्बन्धेन तत्पृथिवीयापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वं वाच्यं तथाच कथमपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिहेतुत्वमिति चेत् न, एतादृशवाच्य कारणभावकल्पनापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वमात्रे, द्वित्वप्रकारकप्रत्यक्षजनकेऽपि तदानीं घट घटाविति द्वित्वमिति द्वित्वविशेष्यकप्रत्यक्षाभावापत्तेः परन्तु द्वित्वनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तत्पृथिवीयप्रत्यक्षं प्रति तत्पृथिवीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्य विषयविधया हेतुत्वस्वीकारात् द्वित्वप्रकारतानिरूपित द्वित्वनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन तत्पृथिवीयप्रत्यक्षं प्रति तत्पृथिवीयापेक्षाबुद्धेः स्वजन्यद्वित्वासम्बन्धेन हेतुत्वेऽप्यपेक्षाबुद्धिविरहदशायाम् इमे द्वित्वमिति प्रत्यक्षस्य द्वित्वनिर्विकल्पकस्य वारणात्। न चापेक्षाबुद्धिविरहदशायां द्वित्वादिसत्त्वे का क्षतिरिति वाच्यम्। अनुभवविरोधात्। न च ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेः परमाणुगतद्वित्वोत्पादकत्वे परमाणुद्वये नियतं द्वित्वोत्पत्तिरिति वाच्यम्। धर्माधर्मादेरपि निमित्तकारणत्वेन तद्वारणसम्भवात्। न च ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेन परमाणुगतद्वित्वनाशासम्भव इति वाच्यम्। अस्मदादीनामिव परमाणुगतद्वित्वादीनां कोटरस्थितद्वित्वादिनाशवत्तथाकारणान्तरस्य नाशकत्वसम्भवात्। एकत्वादिसंख्यावत्सर्वदिशां एकत्व द्वित्वादिसंख्या गुणनिष्ठत्वेऽपि द्रव्य एव एक इत्यादिप्रतीतेर्मुख्य गुणादिषु च तत्प्रयोगो गौणः गुणान्तरवत्त्वम् एकमात्रवृत्तित्वाद्विशिष्टत्वरूपं तत्र द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धिविशेषस्य समवेतकार्ये इति साहचर्यात् द्रव्यस्यैव हेतुत्वात् गुणादिषु न संख्या सम्भव इति। विश्वविदन्वयत्वमिति विशिष्टस्य विश्वविषयकज्ञानवत्त्व सम्बन्धत्व नित्यत्वं साध्यमिति भवः। सैषेति तथाच विशिष्टान्वयव्यतिरेकेऽपि बाधके विशेषस्य विशेषणविशेष्योभयान्वितत्वं नियम इति भावः। ईश्वरीयज्ञानस्य च सत्त्वमात्रस्यादिकल्पनायां गौरवात् उक्तप्रमाणद्वारैव उपादानगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वसिद्धौ नित्यत्वादय ज्ञानसर्वविषयसिद्धिः एवं तत्सुज्ञानस्य कारणाभावप्रयुक्तया विनिगमनाविरहेण सर्वविषयकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ १ ॥

कार्यत्वहेतौ बाधदोषमाह, शरीरविशिष्टत्वेति शरीरविशिष्टस्यैव कर्तृत्वेऽर्थे,

इति (१), कर्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्तृजन्यत्वाभाव इति सत्प्रतिपक्षता च (२)। यद्वा कर्त्ता शरीर्येव इति व्याप्तिविरोधिनो यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनपक्षतया शरीरी कर्त्ता उपनेयः, पक्षधर्मतया च क्षित्यादावशरीरीति साध्याप्रसिद्धिः विशेषविरोधश्च (४), यद्वा शरीरजन्यत्वस्योपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिः (५), इति कार्य्यत्वहेतौ पञ्च दोषास्तत्राह ।

विशेषणबाधात्मक कर्तृजन्यत्वविशेषणाभावस्य, विशिष्टस्य सकर्तृकत्वस्य । यद्यपि बाधस्थलीयपक्षे निरस्तः तथापि तत्र योऽन्यानुकूलविकल्पो निरस्तः अत्र तु अनुमानबाधो निरसनीयः अनुमानञ्च ईश्वरो न कर्त्ता शरीराभावादित्येवरूपम्, एतादृशानुमान-साध्यविशेष्यांशे शरीरविशिष्टस्य कर्तृत्वेति। तथा चेतादृशानुमानेन क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानस्य बाध एव । अतएव एव ईश्वरस्य अशरीरत्वसिद्धेरिदम् । अथैवानु-मानबाधमुक्त्वा सत्प्रतिपक्षमेव दर्शयति, कर्तृजन्यत्वव्यापकेति, तथा च क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति विपरीतकोटिसाधकानुमानेन सत्प्रतिपक्ष इति भावः । अथवाऽत्र ईश्वरानुमानबाधमाह यद्वेति, कर्त्ता शरीर्येवेति कर्त्ता शरीर्य्येवेतिव्याप्तिप्रतिसन्धानव्याप्ति-विरोधिनोऽस्य, विशेषणस्यैवैकाश्रये विशेष्यत्वञ्च यत्र विशेषणव्याप्यत्वस्याप्यत्व-साधकत्वात्, तथा च क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावलात्शरीरित्वं-साध्यत्वमिति कार्य्यं तत्र च शरीरित्वव्यापकत्वं तदप्रतिबन्धकं तत्साध्यतया शरीरतधर्मसंसर्गेणैकव्याप्यत्वसाधकत्वात्साध्यविशेषणासिद्धिरिति विशेषविरोधइति-भाव । साध्याप्रसिद्धिमाह, यद्वेति, यथादर्शनपक्षतयेति यथा कर्त्ता च शरीरी तथा घटादिकर्त्ता कुम्भकारादिरिति यथादर्शनसम्बोधया, व्याप्त्या शरीरित्वविशिष्टत्वं च व्याप्त्या, शरीरी कर्त्ता उपनेय कर्तृमात्रे शरीरित्वमनुमेयमित्यर्थ, पक्षधर्मतया इतरबाध-सहकारेण, क्षित्यादौ सर्वाङ्कलीनक्षित्यङ्कुरादौ, अशरीरीति कर्त्ता उपनेय इति पूर्वेणान्वय, कर्त्तरि अशरीरित्वम् अनुमेयमित्यर्थ, साध्याप्रसिद्धिरिति ईश्वरस्य कर्तृत्वे शरीरित्वव्यापकत्वेन शरीरिणस्तु पक्षधर्मतावलेनाशरीरित्वस्य च अभावात् शरीरित्वा-शरीरित्वोभयविशिष्टकर्तृत्वस्य साध्याप्रसिद्धिरित्यर्थ, अत्र हेतुमाह विशेषविरोधश्चेति वा, ईशो, तत कर्तृत्वनियतशरीरित्वव्याप्तिबलेन उपस्थितस्य कर्त्तरि शरीरित्वस्य विरोधश्च

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात्, प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न, नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

ईश्वरे धर्मिणि शरीरबाधात् कर्त्तृत्वबाधो (१) न, अधिकरणज्ञानं विना अभावज्ञानासम्भवात् अस्य कार्य्यत्वस्य धर्मिसाधकस्याधिकरणज्ञानजनकतया अवश्यापेक्षणीयत्वेन बलवत्त्वात्, एवञ्च न विधेयपक्षबाधात्मको विशिष्टबाध प्रत्यक्षात्मक इति, ईश्वरो न कर्त्ता

पक्षधर्मताबलेनोपस्थितस्य कर्त्तुरपि अशरीरित्वरूपविशेषस्य च तयो विरोध ईश्वरे धर्मिणि नित्यज्ञानवत्त्वयोर्विरोध । एतदेवोक्तं रामभद्रेण "ईश्वरो न कर्त्ता अशरीरित्वादिति बाधोऽयं दोष क्षितिरकर्त्तृका शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षो वा कथं यतो यन्नेति व्याप्तिविरोधिनो वा शरीरित्वाशरीरित्वयोर्विरोधो वा शरीरजन्यत्वमुपाधिर्वा" इति । विपक्षे विशेष्यविरोधश्चेत्यथ पाठ प्रकाशकाराद्यसम्मतत्वान्न समीचीन । प्रकाशकारैस्तूक्तं "व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थाप्यविशेषयोर्विरोधेन विशेषविरोध स्यात्" इति । व्याप्यत्वासिद्धिमाह, शरीरजन्यत्वमुपाधिरिति, यत्र यत्र सकर्त्तृकत्वम् उभयवादिसिद्धं तत्र तत्र शरीरजन्यत्वम् इति शरीरजन्यत्वस्य साध्यव्यापकत्वम्, यत्र यत्र कार्य्यत्वम् उभयवादिसिद्धं घटादौ तत्र शरीरजन्यत्वम् इति, अत्र शरीरजन्यत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वमिति शरीरजन्यत्वस्य उपाधित्वम् । कार्य्यत्वादिति कार्य्यत्वहेतावित्यर्थ दोषा इति यथायथम् विपक्षबाधादिरूपलिङ्गानुमानविरोधकदोषा न तु हेत्वाभासमात्रात्मका दोषा इति । दोषानुद्धरति, मूले न बाधोऽस्योपजीव्यत्वादिति, बलवत्त्वात् ईश्वरसिद्धि अवश्यम्भावात् इदञ्च कारिकाद्योपजीव्यत्वादित्यस्यार्थविवरणम् । न अधिकरणज्ञानं विनापि बाधो इत्यत्रापि बाधोऽनित्यत्ववत् ईश्वरे कर्त्तृत्वं बाधोऽनित्यत्वं यत्र न सम्भवतीति तात्पर्यम् । धर्मिविशिष्टस्य व्याप्यस्य ग्रहस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमेन ताद्रूप्यतोतो बाधो विशेषणस्य कुत्रापि विशिष्टस्य च बाधकत्वात् । न चात्रापि तथा सम्भवति, विशिष्टबुद्धि प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रमाणान्तरेणापि विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया ईश्वररूपविशेषणज्ञाने यत् प्रमाणान्तरापेक्षणीयं तत्र ईश्वरस्य कर्त्तृत्वसिद्धा ईश्वरे कर्त्तृत्वं अनित्यत्ववत् बाधितत्वात् । अनुमानबाधोऽपीत्यादि, अनुमानेऽपि परा-

अशरीरत्वात् इत्यनुमानबाधोऽपि नेत्यर्थः । क्षित्यादि न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् इति (२) न प्रतिबन्धक, सत्प्रतिपक्षहेतौ शरीराद्य वैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्ध्या दुर्बलत्वात् । तृतीयेऽपि कार्यत्वव्याप्ति पक्षधर्मत्वसहकारात् विपक्षबाधकतर्कावताराच्च बलवत्त्वम् अपन्य स्यायाः कर्त्ता शरीर्य्येवेति व्याप्तेर्दुर्बलतया न प्रतिबन्ध । चतुर्थे च यदि पक्षधर्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोध, कर्त्तृत्वस्या

।

शरीरेण [illegible] इत्यनुमानस्यासिद्धत्वेन न बाधकत्वमिति स्पष्टम् । [illegible] पक्षधर्मत्वव्याप्यत्वेन बलवत्त्वात् शरी राद्यर्थम् । शरीराजन्यत्वादिति [illegible] [illegible] धर्मिविशेषणत्वेन [illegible] निष्फलत्वादित्यर्थः, व्याप्यत्वासिद्ध्या [illegible] [illegible] । न च शरीरा [illegible] दुर्बलत्वात् [illegible] इति वाच्यम् । यत् [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible] इति वाच्यम् । यत् [illegible] [illegible] अन्यथासिद्ध्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शरीरान्यत्वादिना [illegible] शरीरादस्य [illegible] । न च शरीराजन्यत्वादिना [illegible] दुर्बलत्वात् । इत्थिम्भी सार्वत्रिकमिति वाच्यम् । तत्र [illegible] [illegible] कार्यत्वव्याप्ति कार्यत्वलिङ्गकर्तृत्व न दुर्बलमिति [illegible] विरुद्धोऽपि [illegible] कार्यत्वव्याप्ति पक्षधर्मतासहकारात् व्याप्ते, [illegible] [illegible] [illegible] विपक्षबाधकतर्कावतारात् विपक्षस्य [illegible] [illegible] बाधकी [illegible] विपक्षबाधकतर्कावतारात् [illegible] [illegible] न आदिमे च [illegible] कार्यत्वं यदि [illegible] स्यात् कर्तृ [illegible] [illegible] दुर्बलतया विपक्षबाधकतर्का [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible] । विरोधित्वा भावेन [illegible], न प्रतिबन्ध न [illegible] । अशरीरी उपस्थित [illegible] विरुद्धोऽपि चतुर्थे चेति, पक्षधर्मतया [illegible] अशरीरी कर्त्ता उपस्थित कर्तृत्वमिति [illegible] [illegible] [illegible] कर्त्तरि [illegible] कर्तृत्वे शरीरित्वव्याप्यत्व [illegible] [illegible] कर्तृत्वे शरीरित्वमुपनेयमित्यसङ्गतमिति भाव । [illegible] इति अशरीरि [illegible] कर्त्तृत्वं [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible] इत्यर्थः । तथाच [illegible] [illegible] [illegible]

शरीरित्वस्य समानाधिकरणस्योपलम्भात् तदनुपस्थाने तु न विरोधः, विरोधाश्रयस्यासिद्धेः। पञ्चमे च विपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् तदभाव निबन्धना समानरूपा सिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजन्यत्वोपाधे रपि विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् ॥ २ ॥

ननु यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादिति प्रतिकूलतर्काः तथोऽनुकूलतर्काभावश्च तत्राह।

तर्काभासतयाऽन्येषां, तर्कशुद्धिरदूषणम्।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्य्यलोपो विभूषणम् ॥३॥

प्रतिकूलतर्कास्तावदीश्वरासिद्धा आश्रयासिद्धा इत्याभासाः।

[illegible] "शरीरित्वमशरीरित्वञ्च" [illegible] ईश्वरस्येव [illegible] इति। [illegible] ॥ २ ॥

[illegible]

कर्त्तारं विना कार्य्यं न स्यादिति तर्कस्य विमुषणं उपकारकः ।
"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यागमश्च (गीता०) । "आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर" ॥ (मनु० अ० १२) इति तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बलवत्त्वम् ॥ ३ ॥

ननु कार्य्यत्वं प्रयत्नजन्यत्वेऽप्रयोजकम् अत आह ।

स्वातन्त्र्ये जड़ताहानिः, नादृष्टं दृष्टघातकम् ।
हेत्वभावे फलाभावः, विशेषस्तु विशेषवान् ॥४॥

न हि कर्त्तारं हेतुं विना कार्य्यं । परमाणोरेव प्रयत्नवत्त्वे तथा नुपपत्तिः, अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव जनकत्वात् । अदृष्टमपि दृष्टकारणसहकारित्वेन फलजनकम् । न च चेष्टायामिव भोक्तृ

पयन्तस्य नियमार्थं कथ्यात् । टीकायाम् आश्रयविरहा इति आश्रयविरहा अनवधानस्य विषयता, आमास्य जन्य्‌सामान्यविषयकपरिशोधका, प्रभाव आश्रयतयोनियतत्वाभाव-विषयता, आमास्य जन्य्‌सामान्यविषयकपरिशोधका । अनीश्वरस्य जन्य्‌स्वाभावसाधकानुमानस्यापि विधि । इत्यागमश्चेति उपकारक इति पूर्वेणान्वय । आर्षमिति, आर्षे वेद धर्म्मोपदेश स्मृत्यादिकम् । तस्मात् कल्पसूत्रागमस्य प्रामाण्यनिश्चय भाव, आर्षमिति, तर्कसहकृतानुमानस्य तर्काविषयीकृतागमस्य तर्कानुगृहीतत्वेऽपि तर्कसहकृतत्वेऽपि, तथाच तर्कसहकृतागमस्य तर्काविषयीकृतागमस्य दुर्बलत्वमिति भाव ॥ ३ ॥

कार्य्यत्वं कर्त्तृ, तत्र प्रयत्नजन्यं कर्म्मं स्यादिति प्रयुक्तादिविषयीभवनस्य हेतुभूतप्रयत्न प्रयत्नेनैव सिद्धिरिति यत् पूर्वमुक्तं तत्र कर्म्मत्वे अप्रयोजकत्वमाशङ्कते, अनित्यपरिणामेन कार्य्यत्वमिति कर्म्मत्वमित्यर्थः, सर्वादायास्तीत्यचेतनक्रियाहेतुत्वम् प्रथम परमाणोरेवास्तु अथ वा प्रयत्न विना अदृष्टादेव तत्कर्मास्तु किं वा चेष्टाद्यविषयविशेषो भोक्तृप्रयत्नविशेष कल्प्योऽस्तु, न तु क्रियामात्रम् प्रयत्नप्रयोजकत्वहेतुमूलदोषत्रयं क्रमेण निरस्यति कारिकायां स्वातन्त्र्ये इति स्वातन्त्र्ये परमाणौ प्रयत्नवत्त्वे जड़ताहानि अचेतनत्वहानि, एवेन प्रथमदोषनिरासः ।, अदृष्टं न दृष्टघातकं न प्रयत्नादिदृष्टकारणपरित्यागेन कार्य्यजनकम्, अदृष्टादेव सर्वेषु कार्य्येष्वादि दृष्टकारणीभूतहाननं । एवेन द्वितीयदोष

प्रयत्नो हेतुः, न तु क्रियासामान्ये इति, चेष्टाया विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रियासामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात्, अन्यथा बीजविशेषस्याङ्कुरविशेषे जनकत्वेनाङ्कुरसामान्यं प्रति बीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ॥ ४ ॥

ननु धृत्यादीनां प्रयत्नजन्यत्वे किं मानमित्यत आह ।

कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृति-विनाशयोः ।
विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥ ५ ॥

धृति विनाशयो प्रयत्नजन्यत्वान्निरुपाधित्व । विच्छेदेनान्तरा

निपात । ननु [illegible] आह, हेतुमात्र इति, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां घटादौ दण्डादेरिव कार्यमात्रे [illegible] हेतुत्वग्रहात् तदभावे [illegible] प्रतीत्यर्थः । विशेषस्तिति [illegible] तथाच [illegible] सामान्य [illegible] हेतुत्वसिद्धिरिति भाव । अन्यथा [illegible] इति हेतुत्वविलयापत्ते । टीकायां [illegible] तेन [illegible] हेतुत्वनाश, कार्यमिति तथाच [illegible] भाव । [illegible] इत्यर्थीति, तथाच प्रयत्नाभावे [illegible] मिति भाव ॥ ४ ॥

[illegible] प्रयत्नजन्यत्वे [illegible] किं मानमिति तथाच [illegible] इति भाव । कार्यत्वात् कार्यत्वादित्यादि [illegible] पूर्वोक्तरीत्या क्रियासामान्य-प्रयत्नसामान्ययो कार्यकारणभावसम्भवादिति [illegible] धृति विनाशयो [illegible] विनाशसामान्ययो [illegible] निरुपाधिकत्वम् [illegible] कार्य्यकारणभावग्रहणम् [illegible] भाव । पदस्यापीति कार्यत्वाविशेष [illegible] कार्य्यत्वात् [illegible] निरत्ना

प्रत्येन प्रादर्शाद्यभावात् सर्वाग्दर्शी नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारानभिज्ञत्वादिति सर्गाद्यकालीनघटादिव्यवहारप्रवर्त्तकः पुरुषः सिध्यति। एवं प्रत्ययादेर्वेदजन्यधीप्रामाण्यादेरपि निरुपाधित्वम्। यद्वा कार्य्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते। कार्य्यं तात्पर्य्यं, तात्पर्य्यविषय एव शब्दप्रामाण्यमिति तात्पर्य्यं हि यस्य वेदे स एवेश्वरः। आयोजनं व्याख्यानं, वेदाद्यर्थविज्ञाख्याता महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात् अव्याख्यातत्वे पदार्थानवगमेऽननुष्ठानापत्तेः,

---

त्विम् व्यभिचरितत्विमत्य। अत्रप्रमाविषटादिव्यवहार पूर्वपूर्वकुम्भादि प्रयुक्त एव भविष्यति किमीश्वरेणेत्यत आह, विच्छेदेऽपि प्रलये विच्छेदस्य व्यवहारी न घटादिरपस्य सर्गादौ तद्व्यवहारकर्त्तृत्व अविच्छेदेऽपि इति भाव। प्रत्ययादेर वेदजन्यधीप्रामाण्यादेः निरुपाधित्वं पूर्ववत् आप्तकारणभावकत्वग्रहणतत्त्वादि शाब्दप्रमायां प्रकृतकार्यत्वादिना व्यवहारप्रमादिति भाव। प्रत्ययादित्यादि पदेन स्तुति सङ्ख्याविशेषपरिग्रहः। टीकायाम् प्रादर्श्यभावात् व्यवहारदर्शनाभावादि त्यर्थः, सर्वाग्दर्शी पूर्वव्यवहारदर्शी, आद्यव्यवहारमूल नाद्यव्यवहारकर्त्तृत्व इत्यर्थः, तत्र सिद्धसाधनाभावादिति भाव।

वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृमीमांसकं प्रति परमेश्वरस्वीकाराय कार्य्यायोजनेत्यादिकारिकामन्यथा व्याख्याति प्रतिज्ञायत इत्यादि कार्य्यमिति कार्य्यत्वम् उद्देश्यत्वम् उद्देश्योऽभिप्राय स एव तात्पर्य्यमिति कार्य्यपदस्य तात्पर्य्यपरत्वं, तात्पर्य्यमिति यदेव परम् उद्देश्यमिति स्फुटत्वा प्रवृत्तेः स शब्दः प्रयुज्यते स तत्परः तत्र भाव तात्पर्य्ये तत्र इच्छा सत्येति स्फुटत्वा प्रयुक्तेऽपि स शब्द प्रयुज्यते स तत्परः तत्र भाव तात्पर्य्यं तत्र इच्छा विशेष। अतएव प्रकृतशास्त्रे प्रतिविधुद्दिश्य प्रयुज्यते इति तत् तात्पर्य्य निरुपाधिकत्व विशेषं। तात्पर्य्यविषय एवेति एतदाकारम् एतदर्थं निरतिशयोद्दिश्य प्रयुज्यते तद्विशेषपदरूपमिति। तात्पर्य्यविषयवाक्यार्थं एवेत्यर्थः, शब्दप्रामाण्यं विशेषणेऽद्भुतप्रकारकबोधो भवतीति प्रकृततात्पर्य्यविषयवाक्यार्थं एवेत्यर्थः, शब्दप्रामाण्यं शब्दनिष्ठप्रामाण्यं तत्र तात्पर्य्यविषयवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधजनकत्वं, निरुक्तार्थेकार्थ निरुक्तवाक्यार्थं प्रामाण्यव्यवहारभावात्। एतावत्तात्पर्य्यस्य सूचकता सदृशत्वमनुपपत्त्या तात्पर्य्येण सदुपायेन योग्यतायां बोधजनकत्वमिति ज्ञानाकाङ्क्षादि प्रामाण्यमाह प्रमाणाद्भवनादिरूपा कारणम् तात्पर्य्यमिदं सूचकतात्पर्य्यपरम्, एवञ्च वह वक्तात्पर्य्यक इत्याद्युपपादितम्

एकदेशदर्शिनश्च व्याख्याया नाश्वासः । एवं धृतिधारणं, धृत्यादेरित्यादिग्रहणात् अनुष्ठानसंग्रहः । एवमीश्वरादिपदार्थतया ईश्वरसिद्धिः । तदुक्तम् "उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वद्रुधः सती । ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः." । उद्देशः, इच्छाविशेषः । एवम् "यद् सर्वस्य प्रभवः" इत्यादावपि पदं स्वतन्त्रोच्चारयितृपरं, लोकवत् सतात्पर्यकशब्दस्यैव प्रमाणत्वात् "य एव लौकिकास्त

न्येन वेदे तात्पर्यविरहाव्याख्यातात्पर्यमादाय न विप्रलम्भेन प्रमादिरत्नस्यतन्तुपुरुषतात्पर्यमेव प्रामाण्यप्रयोजकमन्त्र [illegible] । स परमेश्वर इति तद्वचनं सकलवेदार्थदर्शित्वादिति भावः । न च यद्वै [illegible] व्याख्यामिति वाच्यम् । यथार्थं यदर्थं प्रमाणान्तरविषयं तद्वाक्यं [illegible] विषयतद्बाधकमिति [illegible] यद्वै तदर्थविषय [illegible] त्वात् कथञ्चित्सिद्धम् । न [illegible] तात् पर्यन्त [illegible] तात्पर्यमीय [illegible] विरिति वाच्यम् । [illegible] वाक्यान्तर [illegible] इति तात्पर्यस्य [illegible] । अतएवास्तात्पर्यं हि यत्र यद्वै स परमार्थ इति, पदसमुदायस्यापि बोध्यम् । [illegible] मपीन ज्ञातम् इति [illegible] व्याख्यापरत्वम् । तदर्थविषय [illegible] [illegible] महाजनपरिग्रहीतत्वात् महाजनानुरोधमात्र विषयीभवत्वादिव । एकदेशदर्शिन इति यदेकदेशदर्शिना [illegible], [illegible] न विश्वासः । [illegible] वेदाध्ययनमिति शास्त्रम्, तथाच "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुतिमूलकं वेदाध्ययनं [illegible] विदितमेवान्यथा [illegible] ईश्वरसिद्धिरिति भावः । धृत्यादेरित्यादिपदग्रहणात् [illegible] इति, [illegible] उपासनं, तदाचार्य [illegible] उपासनं [illegible] इति । [illegible] ज्ञानविषय, तथाच यदा [illegible] [illegible] वा ते [illegible] । एवं [illegible] [illegible] [illegible] यथादिदर्शिनामपीति वदन्ति । ईश्वरादि

एव वैदिका." इति लौकिकात्वसादिपदवदलौकिकेऽप्ययमेव व्यवस्था। प्रत्ययत. विधिप्रत्ययात्, आप्ताभिप्रायोविध्यर्थः, यस्याभिप्रायः स एवेश्वरः ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातः, यतश्च सा।
तत् ज्ञानं, विषयस्तस्य विधिः, तज्ज्ञापकोऽथ वा ॥६॥

विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते, सा च इच्छातश्चिकीर्षातः, चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानात्, तज्ज्ञानस्य विषयः कार्य्यत्वम् इष्टसाधनत्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम्। नवनमते

यदार्थरीति, तथाचाय यद्येन ईश्वरस्य [illegible] यस्यैव वेदबोधितत्वादिति, तथाच श्रुतिः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि। तदुक्तमिति, सूत्रकारैर्हि [illegible] इति तदुक्तमित्यनेन प्रमाणोपन्यासो [illegible] प्रतीयत इति, तथाच [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिभाति। [illegible] इति, तथाच [illegible] इष्ट [illegible] एव वेदे तात्पर्ये न आयत्त, एवं [illegible] लोकव्यवहारात् सतो [illegible] निर्दोषमिति यावत् इति पूर्वोक्त तात्पर्यम्। [illegible] तथाचाय यस्यैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लौकिकवाक्यवदिति। स एव [illegible] एव, [illegible] [illegible] [illegible] लौकिकवाक्यवदाप्तवाक्यत्वात् वैदिकवाक्यमपि स एव [illegible] एव। [illegible] [illegible] लौकिकवाक्यत्वाद् इति चेत्, [illegible] [illegible] [illegible] इति वैदिकविध्यर्थ इति चेत्, [illegible] लौकिक [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ५ ॥

[illegible] प्रवृत्तिरेव इति प्रवीणात् [illegible] [illegible] प्रवृत्तिरप्यत्र तथापि विधि [illegible] कृतिरेव प्रवृत्तिरत्र इच्छाभावेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्रो नार्थे दोष [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तज्ज्ञापकोऽथ वेति। इष्टसाधनत्वानुमापक आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थ ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाहेतुज्ञानविषयं परिशेषयति,—

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः ।
असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्त्तृधर्मो न सङ्गरात् ॥७॥

अन्यस्य कर्त्तृधर्मस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वे 'ध्यायन् विजानीयादि' त्यत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ग्रामं गच्छतीत्यत्र प्रवृत्त्यापत्तेश्च। यत्नस्य विधित्वे दोषमाह, 'अप्रवृत्ते', आख्यातान्तरेण यत्ने बोधितेऽपीष्टसाधनत्वाप्रतिसन्धाने अनिष्टसाधनत्वज्ञाने वाऽप्रवृत्ते। इच्छाया विधित्वे दोषमाह विरोधत इति। इच्छाया विधित्वे इच्छैव तज्ज्ञानं जननीयम्, इच्छाया ज्ञानेन चेच्छा जननीया, इत्यन्योन्या

इतिसाध्यर्थं विधिरितीति विधिप्रत्ययार्थं इत्यर्थः, इष्टसाधनत्वानुमापक इति तथाच इष्टसाधनत्वव्याप्यत्वमप्यस्य न विध्यर्थत्वम् अनन्यथा [illegible] इति नियमात्, आप्ताभिप्रायस्य अनन्यथासिद्धत्वात् [illegible] भावः ॥ ६ ॥

प्रवृत्तीति प्रवृत्तिप्रयोजकचिकीर्षाहेतुज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वविषयकत्वं पर्यवसितं विचारयतीत्यर्थः, [illegible] विरहस्य कर्त्तृधर्मस्य विधित्वे दोषमाह इत्यादि। टीकायां कर्त्तृधर्मत्वादि न च अन्यस्य [illegible] कर्त्तृधर्मत्वमिति भाष्यम्। [illegible] कर्त्तृधर्मे विधित्वात्। प्रवृत्तिप्रयोजकत्व विषयतया [illegible] कर्त्तृधर्मत्वमिति इष्टहानेरित्यस्य विवरणं तथाच ध्यायन् विजानीयादित्यत्र [illegible] इति भावः। अप्रवृत्तेरित्यस्य विवरणं [illegible] इति भावः। यत्नेति [illegible] आख्यातान्तरेण [illegible] इच्छाया विधित्वे [illegible] इत्यर्थः, इत्यन्योन्याश्रय इति [illegible] प्रवृत्तिजनिकेति नियमात् [illegible] विधेयं

ग्रयः, तदिदमुक्तं विरोधत इति। नन्विच्छाज्ञानं लिङा जननीयम् इत्यत आह, असत्त्वादिति। इच्छाज्ञाने जाते प्रवृत्तिहेतुस्वरूपसदिच्छाऽभावात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवृत्तिहेतुत्वात्। न च लिङ्श्रवणकाले इच्छा स्वरूपसतीत्यतः। ननु लिङेव इच्छाजनिका इत्यत आह, प्रत्ययत्यागादिति। इच्छाकारणत्वेन गृहीतस्य प्रत्ययस्य ज्ञानस्य कारणस्य त्यागापत्तेः व्यभिचारादित्यर्थः। लिङ्स्मृतिकाले सुप्तत्वादिप्रकारकधीजन्येच्छासिद्ध्यर्थं इत्यत आह, सद्वरादिति। इष्टसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छाहेतोरवश्यं स्वीकारात् तत्र च कारणान्तराभावात् लिङ्पदमेव कारणम्, अतः फलेच्छाज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः तद्विनापि प्रवृत्तिसम्भवात्। तथाच सद्वरादिष्टसाधनत्वज्ञानरूपसाधनसहचारत्वात्, इच्छाज्ञानस्य इच्छाजनकत्वे मानाभावेन तस्य लिङ्पदजन्यत्वे मानाभावादिति ॥ ७ ॥

[illegible] लौकिकमानसप्रत्यक्षरूपमिति तत्र लौकिकमानसरूपे, इच्छादर्शनविषयज्ञानस्य [illegible] इति भावः। लिङा जननीयमिति [illegible] इच्छा [illegible] इति भावः। [illegible] लौकिकमानस एव विषयत्व हेतुत्वेन [illegible] तथाच स्वरूपसदिच्छायाम् इति भावः। प्रवृत्तिर्न स्यादिति [illegible] विवरणं, तथाच [illegible] इच्छाज्ञानस्य न हेतुत्वमिति भावः। इच्छाजनिकेति इच्छाजनकतावेति [illegible] इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वे [illegible] व्यभिचारादिति [illegible]। [illegible] इच्छोत्पत्तौ कारणान्तरं [illegible] व्यभिचारादित्यर्थः। [illegible] इति हेतुः इति, [illegible], लिङ्स्मृतिकाले इति, सुप्तत्वादिप्रकारकधीजन्ये [illegible] इत्यर्थः, तथाच लिङा [illegible] तत्र [illegible] इति भावः। तत्र च इष्टसाधनतायां च कारणान्तराभावात् [illegible] लिङ्पदातिरिक्तकारणाभावात्। ननु [illegible] कारणत्वे [illegible] ज्ञानहेतुत्वं न [illegible] तद्विनापीति [illegible] विवरणम्, [illegible] इष्टसाधनताज्ञानरूपसाधनसहचारत्वादिति [illegible]

ननु यत्नज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु आख्यातान्तरञ्च न यत्नवाचकम्, फलानुकूलव्यापारमात्र एव आख्यातशक्ते रथोगच्छतीत्यादौ तथा कल्पनात् तत्राह,—

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।
यत्न एव कृतिः, पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ८ ॥

घट कृतोऽङ्कुरो न कृत इति व्यवहारात् कुलालादि कर्त्ता न कारकान्तरमिति व्यवस्थात्, कृतिः । ननु यत्नपदपर्य्यायता स्यादत आह, पूर्वेति परस्मिन्नुत्तरकालवर्त्तिनि फले विद्यमाने सैव कृतिरेव पूर्वा साधनीभूता भावना, फलानुकूलतापन्नयत्न एवाख्यातार्थः । यद्वा फलानुकूलव्यापारधात्वर्थप्रयत्नजनिका पूर्वा

[illegible] उपसंहरति इच्छाजनकज्ञान-गोचर इति । ७ ।

आख्यातान्तरञ्चेति यत्नाभिधायकं तथाच कार्यं गच्छतीति वाक्यस्य यत्नावि-षयत्वात् प्रवर्त्तकत्वमिति भावः । कारिकायां कृताकृतविभागेनेति घटः कृत अङ्कुरो न कृत इति विभागेन या व्यवस्था कर्तृत्वस्य ईश्वरे प्रतिनियतत्वम् यत्न एव कृति-पदेनैवेत्यर्थः ननु यत्नस्य [illegible] आह कारिकायां पूर्वेति, परस्मिन् उत्तरकालवर्त्तिनि फले पूर्वा साधनीभूता सैव कृतिरेव भावना भाव्यते यया सा भावना इति व्युत्पत्त्या भावनापदवाच्या इति समुदितकारिकार्थः । टीकायां घटः कृत इत्यादि तथाच क्रियाजन्यफलविशेषेऽपि [illegible] घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् कुलालादिरेव कर्त्ता नार्थः, न कारकान्तरमिति न दण्डचक्रादि कारकान्तरमित्यर्थः तथाच यदि व्यापारमात्रस्य कर्तृत्वं तदा दण्डचक्रादिव्यापार-वत्त्वे कार्यजनकत्वात् दण्डचक्रादेरपि कर्त्तृत्वव्यवहारः स्यादिति भावः । फलानुकूलता-पन्नयत्न इत्येव तथाच [illegible] इदं यत्नत्वम्, आख्यातस्य [illegible] इति [illegible] यत्नपर्य्यायमिति भावः । ननु [illegible]

यस्मिन् पूर्वापरीभूतत्वे सति, कृतिराख्यातार्थः, तथाच प्रयत्नस्व-मनुकूलत्वं पूर्वापरीभूतत्वमिति वयमर्थः ॥ ८ ॥

ननु धातुना यत्नः प्रतीयते, आख्यातस्य च अनुकूलव्यापार-मात्रार्थकत्वम्, आक्षेपादेव च यत्नलाभ इत्यत आह,—

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वाख्यातस्य गोचरः ।
तथा विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥ ९ ॥

तया कृत्या तद्वाचकपदेन, पचति पाकं करोतीति विवरणात् तत्र शक्तिः। अनुकूलव्यापारस्य यत्नानाक्षेपकत्वात्। वर्तमान

[illegible] आह, यदीति, पूर्वापरीभूतत्वे सतीति, तथाच पूर्वापरीभूत[illegible] [illegible] पूर्वापरीभूत[illegible] [illegible] सतीति [illegible] [illegible] [illegible] न तु [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ ८ ॥

इति भाष्यम्। [illegible]

धातुना [illegible], अनुकूलव्यापार[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]

पाकानुकूलव्यापारस्याचेतनेऽपि भावात्। 'ओदनमिति' कर्मपदोत्तरं पचति भुङ्क्ते वेति जिज्ञासा च। कर्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन यथा पचतीत्यनन्तरं कर्मादौ जिज्ञासा ॥ ९ ॥

ननु कर्त्तुरपि विवरणात् तत्रापि शक्तिराख्यातस्य स्यात् तत्राह,—

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना।
संख्येयमात्रलाभे तु साकाङ्क्षैव व्यवस्थितिः ॥ १० ॥

आख्यातवाच्यया संख्यया आश्रयस्य आक्षेपादेव लाभात् कर्तरि शक्तिकल्पना। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वे सति आख्यातार्थविशेष्यत्वमाक्षेपलभ्यत्वम्। सुप्ता इत्यादौ आख्यातार्थानन्वयवार-

---

कर्मपदस्य पचधर्मितव्यापारजन्यफलविशिष्टबोधकतया व्यापारसामान्योपस्थापकत्वात् 'व्यापारसामान्योपस्थितौ व्यापारविशेषजिज्ञासाजननात्' इत्याशयात्तदेवानुमाह, ओदनमितीति, तथाच कर्मपदस्य पचघटितार्थानुपस्थापकत्वेऽपि कर्मपदार्थस्य कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन कृतिसामान्योपस्थित्या कृतिविशेषजिज्ञासोत्पत्तिरिति भावः। एतदेव द्रढयति यथेत्यादिना, कर्मादौ जिज्ञासा ओदनं तेमनं वा इति कर्मविशेषजिज्ञासेत्यर्थः। तथाच आख्यातस्य कर्माद्यनुपस्थापकत्वेऽपि आख्यातार्थकृतौ कर्मव्यापकत्वप्रतिसन्धानेन कर्मसामान्योपस्थित्या पचतीत्यनन्तरं यथा कर्मविशेषजिज्ञासा तथा ओदनमित्यनन्तरं कर्मणि कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन कृतिसामान्योपस्थित्या कृतिविशेषजिज्ञासेति भावः ॥ ९ ॥

विवरणादिति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणादित्यर्थः। कारिकायां 'आक्षेपलभ्य' इत्यादि, संख्येये संख्याश्रये कर्तरि, नाभिधानस्य शक्तेः कल्पना, 'तथाऽनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति नियमात् कर्तुरनाख्यातपदवाच्यत्वम्। ननु आख्यातपदप्रतिपाद्यसंख्यायाः कर्त्रैवान्वयः न तु कर्मणि इति नियमः कथमुपपद्यते इत्याशङ्क्याह, 'संख्येयमात्रलाभे' इत्यादि, तुरर्थे, संख्यान्वयस्येव संख्याश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा लाभसम्भवेऽपीत्यर्थः, साकाङ्क्षैव 'आकाङ्क्षावशादेव, आकाङ्क्षायोग्यतानुरोधानुपूर्वीनियमादपेक्षितार्थेनैव कर्त्रा, व्यवस्थितिः संख्यान्वयनियमः,' तथाच कर्तृ आकाङ्क्षा

पाय विशेष्यदलम्। सूयते इत्यादौ वर्त्तमानत्वविशेषत्वं स्याप-
स्यापीति सत्यन्तदलम्। चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र द्वितीयार्थकर्मता-
वद्दत्वात् तण्डुलस्य, न तत्र भावनाकाङ्क्षेति भावना शुद्धप्रातिपदि-
कार्थान्वयिनी। अतएव यं यं भावनाऽन्वेति तं तं संख्यापीति,
एकपदोपात्तभावनान्वयबलात् कर्त्रादिसंख्याभिधान एव प्रथमेति।
एवं कर्मापि नाख्यातपदवाच्यम्॥ १०॥

[illegible] कर्त्रादि [illegible] संख्यायाः कर्त्रादि, [illegible]
तत्रैव संख्यान्वयनियमात् [illegible]।

[illegible] इति नियम इति [illegible]।

टीकायां [illegible] [illegible]। ननु [illegible]
[illegible], न तावत् [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible], [illegible] विशेष्य
[illegible] इति सूत्रेण [illegible]
[illegible] भाव। भावनान्वयी [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति भाव। ननु [illegible]
विशेष एव भावनान्वयनियमेन [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] चैत्र [illegible] पचतीत्यत्र चैत्र
[illegible] [illegible] भावनायाम्
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] भावनान्वि, न [illegible], [illegible]। [illegible]
[illegible], न हि [illegible] [illegible] किन्तु [illegible]
[illegible] [illegible] भावनान्वय [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। ननु [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति भाव। ननु
[illegible] [illegible]

नन्वस्तु कर्मधर्मो विधिः, तत्राह,—

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।
तदलाभान्न कार्य्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥ ११ ॥

धर्मं स्वर्गादि, तद्धर्मः कार्य्यत्वं यदि विध्यर्थः तत्राह, अतिप्रसङ्गान्न फलम् । स्वर्गे कार्य्यत्वभाने सति स्वर्गासाधनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । यदि कर्म अपूर्वं, तद्धर्मः कार्य्यत्वं विध्यर्थस्तत्राह, नापूर्वं तत्त्वहानितः । शाब्दबोधात् पूर्वं नोपस्थितमित्यत एवापूर्वं, पूर्वमुपस्थितौ च न तत्त्वम्, अनुपस्थितौ च कथं तत्र शक्तिधीः । ननु कार्य्यत्वरूपेण शक्तिधीः, शाब्दबोधे तु योग्यतया अपूर्वस्य कार्य्यविशेषस्य भानं तत्राह, तदलाभान्न कार्य्यञ्चेति । नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसङ्गात् तत्र फलकामस्य नियोज्यस्याभावात् । यद्वा

व्याख्यातेन कुसुमाञ्जलौ "[illegible]" इति मूलस्य च [illegible] प्रथमा निर्वाह [illegible], [illegible] इति, तथाच [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] भावः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], तथाच [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इति भावः ॥ १० ॥

कर्मधर्म इति कर्मणो यागादीनां धर्मः कार्य्यत्वं विध्यर्थ इत्यर्थः, तत्राप्यतिप्रसङ्ग इति [illegible] कर्मपदेन यदि कर्म यागादि, तच्छिद्रकार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकम्, अथवा कर्मपदेन स्वर्गकामनापूर्वे [illegible] प्रवर्त्तकम्, अथवा कर्मपदेन अपूर्वात्मकं यागादिकं, तच्छिद्रकार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति भावः । आद्ये दोषमाह, अतिप्रसङ्गा दिति, न कर्माणि [illegible] न विध्यर्थ इत्यर्थः । द्वितीये दोष माह, [illegible] कार्य्यत्वरूपेण शक्तिधीरिति कार्य्यत्वरूपेण घटादौ शक्तिग्रह इत्यर्थः, शाब्दबोधे इति [illegible] [illegible] इत्यर्थः, योग्यतया भान [illegible], तथाच [illegible] [illegible] कार्य्यत्वेन घटादौ [illegible]

नतु कार्य्यत्वेनोपलक्षितायामपूर्वव्यक्तौ शक्तिग्रहः, गन्धवत्त्वेनोपलक्षितायां पृथिवीत्वविशिष्टायां व्यक्तौ पृथिवीपदस्येव इत्यत आह, तदलाभात् । अपूर्वत्वविशिष्टापूर्वव्यक्त्यनुपस्थितेः, गन्धवत्त्वेनापि हि पृथिवीत्वविशिष्टस्य स्मरणमनुमानं वा सम्भवति, प्रागनुभवात्, प्रकृते तथात्वेऽपूर्वस्याव्याहतादित्यर्थः । ननु कर्म यागादि, तद्धर्मः कार्य्यत्वं विधिः, तत्राह, न क्रियाऽपीति । अनिष्टसाधनताधीकाले प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव विना नापूर्वमपि, उक्तदोषादित्यर्थः ॥११॥

ननु कारणं शब्दः तद्धर्मोऽभिधा, तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकम् । अत एवाहुः, "अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्म-

---

इत्यत्र वाच्यताबलेन कार्य्यतया प्रकारत्वमपूर्वस्य सिद्धमित्यनन्यगतिकत्वं इति भावः । किञ्च निषेधे च निषेध्यापूर्वमेवेति कल्पनानुपपत्तिरिति विधौ बलवत्त्वं तत्र मन्त्रीयादिवि निषेधे कामनाऽपूर्वोत्पत्तिनिमित्तसम्पदनित्यत्वं, तदाह कामनायां काम्यविशेषविशिष्टं याग्यादीना काम्यत्वप्रसङ्गात्, अपूर्वत्वस्य वाच्यतायाम्, किञ्च निषेधस्थले यथा-शक्तिज्ञानदिकस्य साधनत्वस्यानुपपत्त्या अपूर्वसम्बन्धस्य वाच्यतायाम् इति भावः । विधीयमानेति तथाच्चीपसम्बन्धेऽर्थं, साधेन अपूर्वकल्पनायां प्रमाणाभाव इति भावः । अपूर्वं वाच्यता प्रकारभावं वाचकं तथाच निरूपित प्रमाणत्वाभावात् कर्मेव अनुमानेन तत्त्वम् अपूर्वी, तथाच यदा पृथिवीपदस्येवेति, तदन्यपदनिमित्तं च तत्र निर्वाच्य इति भावः । पृथिवीत्वेन शब्द-प्रवृत्ती पृथिवीपदस्य इत्युपलक्षणविधया शक्तिग्रहे उपस्थाने अपूर्वं प्रकारे उपलक्षणः बोधः तथा कार्य्यं विधिप्रत्ययिति कार्य्यतोपस्थिती अपूर्वं तथाच शब्द-अपूर्वत्वेन अपूर्वस्य शाब्दबोध इति पूर्वपक्षतात्पर्यम् । प्रागनुभवादिति तथाच शब्द-बोध पृथिवीत्वेन पूर्वानुभवजनितसंस्कारेण स्मरणम् अनुमानं वा पूर्वदृष्टत्वाभि-लापस्थानेनानुमितेर्वा सम्भवात्, तदभावात् प्रकृतिनिमित्तस्य यथै अपूर्वस्याप्रसिद्धेः, प्रकृते तु तथात्वाभावात् पृथिवीत्वस्य च जातित्वेनाखण्डत्वात् तत्र व शक्ति सम्भवतीति प्रकृते तु अपूर्वत्वप्रतीतौ तथा न सम्भवतीति विवक्षिततात्पर्यम् । तदीयकल्पनापक्षे निषेधति अनिष्टसाधनता ॥ ११ ॥

अत्र कल्पनापक्षे निषेधति, गन्धवत्त्वादिवत्, कारणं शब्द इति शाब्दबोधकरणं शब्द इत्यर्थः, वाचकत्वपदस्य शाब्दबोधकरणत्वमिति प्रतीतेरिदम् । अभिधा शब्दनिष्ठव्यापार-

भावना लभ्या सर्वाख्यातस्य गोचरः ।" अभिधा योगप्रवर्त्तिका इति धीः शब्दादाख्यातार्थस्य उत्पादना उत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपेयमित्याह,—

असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी ।
बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्घटः ॥ १२ ॥

[illegible]

अभिधायां मानाभावात्, अभिधायाः शब्दतोऽभिधानेऽपि प्रवृत्तेः। गरीयसी कल्पिता, लिङर्थत्वेति चेयः। ननु अन्यस्य लिङर्थत्वे बाधात् परिशेषेणाभिधा लिङर्थ इत्यत्राह, बाधकस्येति। प्रकृतेऽपि बाधकसम्भवात् ॥ १२ ॥

प्रवर्तनाया ज्ञानस्य कार्यत्वमनुमानवदेव कारणस्य सम्भवतीति भावः। प्रवर्तने [illegible] इष्टव्यापारत्वेन प्रवर्तनाया अनुगमसम्भवात्। भावना हि द्विविधा शब्दभावना अर्थभावना च, तयोरेव किं वेन कथञ्चिदनुगमसम्भवात्, तत्र च शब्दभावना शब्दनिष्ठव्यापारतया शब्दव्यापाररूपत्वाच्च, तदुक्तम्, "लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्यां पुरुषप्रवृत्तिः।" [illegible] अन्यथैव [illegible] यदीयं प्रयोजना [illegible] द्वितीया च तस्या पुरुषप्रवृत्तिः। [illegible] पुरुषप्रवृत्तिरिति पुरुषगतविशेष [illegible] तस्या किं भाव्यनिष्ठाकाङ्क्षायामाह [illegible] प्रवर्तनाया [illegible] कारणत्वम् [illegible] इति [illegible] प्रवर्तनाया [illegible] अविषयः, [illegible] ताद्रूप्यात् [illegible] प्रयोजना [illegible] [illegible] अर्थवादादिको [illegible]। [illegible] च [illegible] [illegible] इष्टार्थतया [illegible] अनुगमत्वात्। न [illegible] [illegible] अर्थभावना तु [illegible] व्यापारः सम्भवति तदभावे च कारणाभावात् [illegible] इति। एवं पीवंभावादिप्रयोगादिभूतस्था- [illegible] तत्र च [illegible] करणत्वम्, स्वर्गं कामयमानः [illegible] यजेतेत्यत्र यागकरणक [illegible] [illegible] करणस्य [illegible] कर्तव्यतया [illegible], तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र [illegible] स्वर्गोद्देशकयागादीतिकर्तव्यताकभावना [illegible] प्रयोजक [illegible] व्यापारत्वात् अन्य [illegible] इति भावः। यद्यपि [illegible] [illegible] [illegible] तथापि स्वर्गकर्म [illegible] किन्तु यागकारणत्वं, यागस्य [illegible] [illegible] यागत्वं [illegible] भावनाया [illegible] एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव प्रवर्तनात्वम् [illegible] [illegible] [illegible] व्यापारविशेष कारणस्य अनिष्ट- [illegible]। न च [illegible] एव [illegible] [illegible] इति भावः। व्यापारविशेष कारणस्य अनिष्ट [illegible] कारणत्वं न तु प्रवर्तनात्वमिति भावः। [illegible] [illegible] व्यापारत्वेन [illegible] यथा [illegible] कारणस्य अनिष्टाभिधायक व्यापारत्वेन [illegible] यथा लिङ कारणस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। शब्दस्य व्यापारत्वेन [illegible] [illegible] इति' वाच्यम्। व्यापारत्वेन [illegible] [illegible] एव [illegible] [illegible] इति, न च व्यापारविशेष कारणत्वं [illegible] अभिधत्वतया [illegible] अनुमितिकरणत्वमितिप्रमादो [illegible] [illegible]

ननु करणस्य यागादेर्धर्मं इष्टसाधनत्वं विध्यर्थोऽस्तु तत्राह,—

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः।
अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः॥ १२॥

विध्यर्थस्य इष्टसाधनतायाः हेतुत्वात् लिङ्गतयोपन्यासात्। न च स्वस्य स्वलिङ्गत्वमिति। अग्निकामोदारुणी मथ्नीयादित्युक्ते कुत इत्याकाङ्क्षायां वक्तारो वदन्ति, यतो दारुमथनमग्निसाधनमिति। अनुमानात् अर्थवादादिष्टसाधनताबोधानन्तरमपि विधेरनुमानात्। यदि चानुमितेनापि विधिना इष्टसाधनत्वमेव बोध्यं, तदा तदनुमानवैयर्थ्यम्। तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यामित्यादौ मृत्यु-ब्रह्महत्यातरणकामोऽश्वमेधेन यजेतेति विध्यनुमानस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात्। मध्यमादौ वियोगतः मध्यमोत्तमपुरुषयोः लिङ-

---

अभिधायकत्व इति अभिधा [illegible] इति [illegible]। न च [illegible] [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] पूर्वोक्तत्वात्। [illegible] अभिधाया [illegible]। [illegible] इति। १२।

[illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] पूर्वोक्तम्। [illegible] [illegible], [illegible], तथाच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

इष्टसाधनतावियोगात्, कुर्याः कुर्यामित्यत्राप्यादिके प्रतीयते, आज्ञा। त्वभिप्राय एवेति प्रथमपुरुषेऽपि इच्छैवार्थः। अन्यत्र तु स-सामर्थ्यात्, अध्येषणादिलिङो इच्छावाचकत्वकल्पनात्। निषेधानुपपत्तिः, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वनिषेधस्य बाधितत्वात्। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं च न विध्यर्थः, श्येनेनाभिचरन् यजेत इत्यादौ तदभावात्। अप्रवर्तमानपुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयत्वात् बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वसामान्याभावस्य बाधितत्वादिति ॥ १२ ॥

विध्यर्थत्वे कर्तव्यादेष विध्यनुभावकत्वमिति भावः। इष्टसाधनताविधीतादिति एव साधनतावीषकत्वादित्यर्थः। आज्ञादिकमित्यादिना व्यक्तमविवरण, कुर्या इत्यत्र आज्ञा, कुर्यामित्यत्र संकल्प विभाग। आज्ञा अभिप्राय एवेति, तथाच या यत्र(?)विधान मनुविदधानप्रवृत्त्याविति सा आज्ञा, या तु स्वगतं यत्नेन इच्छा सा संकल्प। अध्येषणादीत्यादिपदात् अनुज्ञा सम्प्रश्न प्रार्थनादौ परिग्रह। तौ तु पूजा सत्कारपूर्विका प्रार्थना, अतिक्रान्तानपेक्षिका अनुज्ञा, अभिधानप्रयोजनीया सम्पद, आशीच्छा प्रायेणा, प्रमाणत्वगमनाद्वी। इच्छावाचकत्वकल्पनादिति तथाच अध्येषणप्रयुक्तयोरात्म इच्छावाचित्वमव्यानेन प्रथमपुरुषेऽप्याज्ञाविषयेति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्व विधेयमीश्वराविषयमेव विधिसत्ता साधनादिति भावः। बाधितत्वादिति यथा प्रमाणस्य इति इष्टसाधनत्वेन इष्टसाधनत्वविषयकस्य बाधितत्वादित्यर्थः। न च न कलञ्जं भक्षयेदित्यादेर्विभेदके विशेषस्य एवाभ्यर्थी न तु मनवीविषयक इति वाच्यम्। नन्वनिष्ट लीडुक्षस्यानुपपत्त्या साहचर्यस्य सम्भवात्। इत्यपि अत्र विषयत्व तदभावस्थैव तथा नीरवद्यत्वमित्यर्थः तद्भावाद न कलञ्जभक्षणे ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थं तद्भावश्च न कलञ्जभक्षणे बाधित इत्याह निषेधति, बलवदित्यादि, श्येनेनेति, अभीति कर्मणामभेदम, अभिचरण शत्रुवध कामयत्रित्यर्थ, तदभावादिति तथाच श्येनस्य शत्रुवधद्वारा नरकोत्पादकत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावादिति भावः। ननु बलवत्त्व बलवद्द्वेषविषयत्वं तथाच शत्रुवधार्थं श्येने अप्रवर्तमानपुरुषस्य बलवद्द्वेषाभावात् न तत्र विध्यर्थबाध इत्यत आह, अप्रवर्तमानपुरुषस्येति, अपि च इत्यादि, बलवद्द्वेषविषयत्वादिति इत्यनन्तरं बलवद्द्वेषविषयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वमतमाह,—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१४॥

प्रवृत्ति निवृत्तिविषये आप्ताभिप्रायः लिङादिभिः प्रत्ययैरभिधेयः, इष्टसाधनता त्वनुमेया । वस्तुतस्तु ईश्वरेच्छायां सर्वविषयक

कर्मादिधर्मस्य विध्यर्थत्वं निरस्य परिशेषेण प्रयोक्तृधर्मस्याभिप्रायस्य विध्यर्थत्वं व्यवस्थापयति स्वमतमाहेति । कारिकायां विधिरित्यादि, प्रवृत्त्यादावित्यादिपदेन निवृत्तिपरिग्रहः, तन्मध्य उद्देश्यत्वं, तथाच प्रवृत्ति निवृत्त्युद्देश्यकवक्त्रभिप्रायो विध्यर्थः स एव लिङादिप्रत्यये अभिधेय प्रतिपाद्य, कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता तु कर्त्तुरिष्टसाधनता तु अनुमेया विधिवाक्यजन्यवक्त्रभिप्रायज्ञानस्य विध्यर्थरूपलिङ्गज्ञानजन्यानुमितिविषय इत्यर्थः, प्रयोक्तुः आप्तो मम स्वेष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतया नियमानत्वात् मन्यमानकृतिसाध्यतयेष्यमाणमत्प्रयोजनवदित्याकारकः । न च वैदे वक्तुरभावात् कस्येच्छा लिङा बोधनीयेति वाच्यम् । कर्त्तुर्निर्देष्टाया बोधने विधि सामर्थ्याभावात् विधेरेव वेदकर्त्तरि मानत्वादिति । स्वाभ्युपगते अवान्तर दर्शयति वस्तुतस्त्विति लिङ्गे नाथ इति आप्ते च्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयित्व कल्पकभयोऽपि सत्त्वात्तथात्वस्य इत्यर्थः । न च अनुपस्थितेविहाय विधित्वमभिव्याहृतमन्य विशेषतयैवार्थमीति कल्पकस्याभाव ईश्वरमिच्छ इच्छेनान्वयबोध इति वाच्यम् । अन्यदनीश्वरस्येऽपि आप्ताभिप्रायविषयत्वस्य विध्यर्थस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधन तानुमापकत्वात् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसाध्यप्रयुक्ते कलञ्जभक्षणे आप्ताभिप्रायविषयत्वरूपविध्यर्थाभिचारिती सत्त्वात् व्यभिचारित्वात् । ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमेव विध्यर्थं सदेव चानुमापकमिति न व्यभिचार इत्याह, बलवदनिष्टेति भोक्तव्यमित्यादौ तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट साधनत्वस्य विध्यर्थत्वसम्बन्धापेक्षया तस्य विध्यर्थत्वसम्बन्धे गौरवमिति भावः । न च शाब्दीमते बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे नैवाह प्रति किन्तु प्रत्येकं विभिन्न प्रतियत्व कल्पनीया यदि नानात्वविषयत्वापेक्षया तादृशगुरुत्वमापद्यतेऽपि एव शक्तिकल्पने लाघवमिति वाच्यम् । नवीनमतेऽपि इष्टत्वस्य विशेषणविशेष्यभावाद्योगात्

स्त्वात् निषेधे बाधः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेच्छायाः प्रकत्वे गौरव-
मिति प्राचीनमतमेव साधीयः ॥ १४ ॥

श्रुतेरित्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

कृत्स्न एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।
स्वार्थद्वारैव तात्पर्य्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १५ ॥

सर्वत्र वेदभागे ईश्वरः प्रतिपादितः, यज्ञो वै विष्णुः पशवस्त्वचक्षु-रित्यादिश्रुतिषु एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावा-पृथिव्यौ विधृते तिष्ठत इत्यादिषु च, न तु सिद्धार्थतया धर्मोपामन्यस्य तात्पर्य्यं, यथा स्वर्गनरकादिबोधकानां, तथा ईश्वरमुपासीतेति

बलवदनिष्टानुबन्धित्व [illegible] बलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वाभावेन बलवद-निष्टाननुबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वे [illegible] कृतिसाध्यत्वप्रकार-केच्छाविषयत्वे च पृथक् शक्तिकल्पनस्यापत्तेः । प्राचीनमतमिति [illegible] स्वामानादिक विध्यर्थ इति मतमित्यर्थः । न चेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे न [illegible] भक्षयेदित्यत्र [illegible] बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे च विधे पृथक् शक्ति-कल्पनाद् । इष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे च [illegible] न तर्हि [illegible] कृतिसाध्यत्वं न [illegible] इष्टसाधनत्व, [illegible] विध्यर्थः तथा [illegible] बलवदनिष्टाननुबन्धित्व विध्यर्थ कृतिसाध्यत्व, न [illegible] भक्षयेदित्यत्र [illegible] भाव । न च इष्टसाधनत्वस्य [illegible] इति न [illegible] विध्यर्थत्वादेव विध्यर्थत्वे [illegible] विधिविषय [illegible] च [illegible] ॥ १४ ॥ [illegible] वेदोऽयं कृत्स्न एव सर्वं एव, परमेश्वर-गोचरः [illegible] "यस्य दृश्येन सन्निधम्" [illegible] [illegible] श्रुति "यज्ञो वै विष्णुः" इत्यादिश्रुतिवेदवाक्यस्य, [illegible]

विध्येकवाक्यतया तेषां स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेव अन्यथा स्वर्गादिपदानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यात्, तदेतदुक्तं स्वार्थद्वारेवेति। स्वार्थप्रतिपादनद्वारा एव विधौ सिद्धार्थतात्पर्य्यात्। वाक्यात् वैदिकप्रशंसा निन्दावाक्यानि प्रशंसा निन्दाज्ञानपूर्वकाणि प्रशंसा निन्दाप्रतिपादकवाक्यत्वात् परिणतिसुरसमाम्रफलमित्यादिवत् ॥ १५ ॥

संख्याविशेषादित्यस्य व्याख्यान्तरमाह।

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादौ संख्या प्रवक्तृगा।
समाख्यापि च शाखानां नाद्यप्रवचनादृते ॥ १६ ॥

वैदिकोत्तमपुरुषेण स्वतन्त्रोच्चारयितृसंख्या वाच्या, यद् पिबत एकोऽहं बहु स्यामित्यादिबहुषु उत्तमपुरुषश्रुतेः। संख्यापदार्थमन्य

[illegible]

माह समाख्येत्यादि । सर्वासां शाखानां हि काठककालापकाद्याः समाख्याः संज्ञाविशेषाः श्रूयन्ते, ते च नाध्ययनमात्रनिबन्धनाः, अध्येतृणामानन्त्यात् आद्यैरन्यैरपि तदध्ययनात्, तस्मादतीन्द्रियार्थदर्शी भगवानेव कारुणिकः सर्गादावस्मदाद्यदृष्टाकृष्टकाठकादिशरीरविशेषमधिष्ठाय यां शाखामुक्तवान् तस्याः शाखायास्तन्नाम्ना व्यपदेश इति सिद्धमीश्वरमननं मोक्षहेतुः ॥ १६ ॥

यस्येश्वरे न विश्वासस्तं प्रत्याह ।

तुल्ये वै श्रुति-नीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते

येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।

माह, समाख्यापि भवि, शाखानां कठकालापादिरूपा च, शाखाप्रवचनाद्दते च्यादौ सर्गादौ प्रवचनादृते कस्यचित् अतीन्द्रियार्थदर्शिनः शक्तिं विना, 'न' न सम्भवतीत्यर्थं, इति कारिकातात्पर्यम् । टीकायां संज्ञा शाखेति, तथाच शाखाकारणत्वेन ईश्वर सिद्धिं दर्शयित्वा ... ईश्वरसिद्धिरित्यर्थः । नाध्ययनमात्रनिबन्धनेति येन शाखा यदधीता तन्नाम्नैव शाखा व्यपदेश्या इति न नियम इत्यर्थः, अध्ययननियमे दोषमाह, अध्येतृणामानन्त्यादिति तथाच कठादिभिर्यत्नाध्ययनमात्रेण संज्ञा ... इति भावः । ... अध्येतृणामानन्त्येन संज्ञाया अनन्तत्वापत्तिरिति भावः । ... वैदिकीनामुक्ता ... अतीन्द्रिय ... प्रवृत्तिः ... अस्मदादिभिः ... लौकिकीनामप्युपपदिति । तथाच एतदनुमानेन ... वेदशाखानां कठ ... इति भावः । ... अतीन्द्रियार्थदर्शिपर मेश्वरसिद्धिरिति भावः ॥ १६ ॥

तुल्ये इत्यादि । ... श्रुति ... नीति ... आलाप ... सदा ... ॥

किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तका
काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते तारणीया नरा ॥१७॥

इतिशब्द स्वरूपे एवशब्द प्रकारार्थं मैत्रसार लोष्टमति कठिनमिल्ला वा। प्रस्तुते ईश्वरे विप्रतीपविधय प्रतिकूलपरा ताहृशा अपि उच्चैरतिशयेन काले भवच्चिन्तका, यद्वा कालकशून्या कार्य्या ॥ १७ ॥

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर चिराच्चेतो निमग्न त्वयी-
त्यद्धानन्दनिधौ तथापि तरल नाद्यापि सन्तृप्यते ।
तन्नाथ त्वरित विधेहि करुणा येन त्वदेकाग्रता
याते चेतसि नाप्नुवाम शतशो याम्या पुनर्यातना ॥१८॥

आदिग्यानादपि मूढतम् इति बहुवचननिर्देश तैजने आचान्तिते ईश्वरविषयक विप्रतिपत्तिनिराकीन ग्रहीकने हृदये धन न दयाजि विषयगोचरी न भवति ते विप्रतिपन्ना मैत्रसारामत पाषाणकल्पा लोष्टकल्पा वा सर्वेषां मुक्तिमभिप्रयाय छिन्तिति प्रस्तुत विप्रतीपविषय प्रस्तुते परमेश्वरे विप्रतीपविषय प्रतिकूलपरा कुतर्काभ्यासपरा कालै तौ सन्यायाम् उच्च अतिशयेन भवच्चिन्तका सन्त त्वयव तारणीया स्वविषयकार्यमयस्य कालकरहिता कार्य्या इति अनुमिताय ॥ १७ ॥

अस्माकं वा याता इत्यादि अस्माकन्तिति हे निसर्गसुन्दर स्वभावसुन्दर अस्माकं चेत यद्यपि त्वयि निमग्न शुद्ध-आनन्दनिधौ विनिश्चयात्मकम् इत्यता इति शुद्ध तथापि स्वाभाविक विना तरलं चल तथापि न सन्तृप्यते स्वयं तम न भवति यदि मनीषादिषु द त्वयि निमग्नत्वाद् चत चित्त अवहितिति इत्यत न विच्छिन्नत इत्यर्थ । हे नाथ त्वरितं करुणां विधेहि येन करुणाविधानेन चेतसि अवैकाग्रता अविचलत ध्यानानुसारसमकता याते प्राप्ते शतशः याम्या यमसम्बन्धिनी पुनर्यातनाः नरकयातना पुनर्नाप्नुयाम इत्यर्थः प्रार्थितमस्माभिरिति अनुमिताय ॥ १८ ॥

यथा तत्त्वं, सम्बुध्यत इति कर्मकर्त्तरि।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-
र्यद्वासयेदपि च दक्षिण-वामकौ द्वौ।
नो वा, ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पणेन ॥ १९ ॥

इति पञ्चमः स्तवकः।

नो वासयेत्ततः किमस्माकम्।

इति श्रीहरिदासभट्टाचार्यविरचितकुसुमाञ्जलिकारिका-
व्याख्यानं समाप्तम्।

इत्येष इत्यादि, इति समाप्तौ, एष उज्ज्वलश्री नीतिकुसुमाञ्जलि न्यायकुसुमाञ्जलि दक्षिण-वामकौ द्वौ प्रतिकूलानुकूलौ सुजनदुर्जनावपि यावत्, यत् वासयेत् अनुरञ्जयेत्, अपि च किञ्च नो वा वासयेत् नानुरञ्जयेत्, तत किं तस्मात् अस्माकं किं, किन्तु अमरेश इन्द्र तस्य गुरु बृहस्पति तस्य गुरु उपदेष्टा परमेश्वर पदपीठसमर्पणेन पदमेव पीठं तत समर्पणं तस्य तथाविधेन अनेन न्यायकुसुमाञ्जलिना प्रीतोऽस्तु इति समुदितार्थः ॥ १९॥

इति महामहोपाध्याय—श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतौ
पञ्चमस्तवकव्याख्याविवृतिः समाप्ता।

सम्पूर्णा चेयं कुसुमाञ्जलिव्याख्याविवृतिः।

शुभमस्तु।